

UNIVERSITY OF EDUCATION-WINNEBA

ADI (1975) ANWONSJM NWOMA “MEWC BI KA” MU MPJNSJMPJNSJMU

MASTER OF PHILOSOPHY

2022

UNIVERSITY OF EDUCATION-WINNEBA

ADI (1975) ANWONSJM NWOMA “MEWC BI KA” MU MPJNSJMPJNSJMU

JANET ADOMA

(202114513)

**Mpensempæsenmu dwumadie a efiri Suapɔn yi ne fa a ehwe Akan–Nzema kasa ho
adesua so de kɔma “School of Graduate Studies”**

**Yei ne ahiadeɛ baako a ebɛma Suapɔn no ama me
Master of Philosophy
(Ghanaian Languages Twi)
ɛwɔ University of Education, Winneba.**

CGYEFOC, 2022

PAEMUKA

OSUANI PAEMUKA

Me, Janet Adoma, pae mu ka s[, saa dwumadie yi y[nhwehw[mu a me ara na meb]] mm]den y[e]. S[mede de[nkur]fo] a mabob] w]n din w] dwumadie yi mu no to nky[n a, de[aka nyinaa y[m'ankasa me nsa ano adwuma. Obiara ny[[emu fa anaa mua bi s[]de rep[abodin w] baabiara.

Ns]aano:.....

{da:.....

}HW{FO} PAEMUKA

Mepae mu ka s[, mes[ee adaaye[mehww[[dwumadie yi so, tenetenee no maa no y[[nsiesie a [fata sεdeε Simpa Suap]n akwankyer[a w]fa so de tenetene “thesis” dwumadie no te[p[p[[p[.

Owura Lawrence Bosiwah (}hw[fo])

Ns]aano:.....

{da:.....

DINTOC

Meto dwumadie yi din ma m'awofoc, Owura Francis Gyasi ne Awuraa Paulina Poomaa, me dc, Owura Collins Effah Poku, me mma, Nana Antwi Bosiako Effah, Oppong Brempong Effah ne Aboraah Sika Effah.

ASEDA

Mede aseda a jnni kabea ma Awurade wc mpjnmjnsoc a cde me abjduru yi, nimdej ne nyansa wc no. Owura Lawrence Bosiwah, meda wo ase sj wobirii wo mogya ani, sirii pj hwjj dwumadie yi. Meserj Onyame sj, onhyira wo. Akyerjkyerjfoc nkaej a moboa me; Prof. Charles Owu-Ewie, Dr. Regina O. Caesar, Dr. Samuel Issah, Dr. Kwasi Adomako, Owura Nathaniel Ayiku, Onyame nhyira mo pii ne mo mmoa.

Mede aseda a jyj soronko koraa ma m'adwuma mu panin Owura Asare Kumi a cyj ckyerjkyerjni panin wc Nsawkaw State Senior High School, Nsawkaw. Nea mjtumi aka ne sj, Awurade nhyira na cmma wo nkwa tenten a ahocden wc mu.

Afei, meda me papa, Owura Francis Gyasi ne me maame Awuraa Paulina Pomaase ase pii. Meda me nuanom, Francisca Asantewaa, Derrick Berko, Kennedy Gyasi, Linda Nyantakyiwaa ne kaakyire Ebenezer Amankwaa ase pii. Mekae sjnea mekc sukuu a, mohwj makyiri kama. Awurade nyj mo akoma so adej nyinaa mma mo.

Meda me scfoc Joseph Appiah, scfoc Clement Quarshie, me Kristo mu ycnkoc, Owura Sampson Amo ne me ycnko Awuraa Ataa Amankwaa Twumasi ase. Awurade nhyira mo ne mo mpaebc ne modc.

Afei mede aseda ma ckyerjkyerjni panin a cwc Nkonaman Senior High School (NKOSEC), Owura Felix Nana Wadie, NKOSEC Asante Twi kyerjkyerjfoc, Owura Abisa Bediako Maxwell, Owura Amankwaa Sampson ne NKOSEC Asante Twi adesuafo nyinaa. M'ani scc mo mmoa wc berj a na merepj nsjmmoano no. Maserj nimdej firi Awurade hc de ma

mo. Meda me dco pa Owura Collins Effah Poku ase pii wc n'aboterj, ne dc, mpaebc, atenetene ne nkuranhyj a cde maa me. Wotae m'akyi pii, esie ne kagya enni aseda.

Me mma, Nana Antwi- Bosiako Effah, Oppong Brempong Effah ne Aboraah Sika Effah, meda mo ase ne mo aboterj ne cdc.

EMU NSJM

Paemuka	iii
Dintoc	iv
Aseda	v
Emu Nsjm	vii
Animu Mmuabcsjm	xv
ETIRE A EDI KAN: DWUMADIE YI NNIANIMU	1
1.0 Nnianimu	1
1.2 Chaw no Adida	4
1.3 Dwumadie yi Botaej	6
1.4 Dwumadie yi ho Nsjmmisa	6
1.5 Dwumadie yi ho Mfasoc	7
1.6 Beaej a Dwumadie yi Kcpem	8
1.7 Dwumadie yi ho Sintc	10
1.9 Cfa yi Mmoano	11
ETIRE A JTC SO MMIENU: DWUMADIE YI NSJSOC BI MPJNSJMPJNSJMU	12
2.0 Nnianimu	12
2.1 Ticri ahodoc a mede dii Dwuma	13
2.2 Dej Animdefoc Binom aka afa Kasadwini ho	17
2.2.1 Kasadwini so Mfasoc	22
2.2.2 Dej Animdefoc Binom aka afa Kasadwini Ahodoc ho	24
2.3 Animdefoc Binom Adwenekyerj wc Ano Kasadwini ho	25
2.3.1 Ano Kasadwini Ahodoc	27

2.3.2. Ano Kasadwini Su	28
2.3.3 Ano Kasadwini so mfasoc	30
2.4 Animdefoc Binom Adwenkyerj a jfa Atwerj Kasadwini ho	30
2.4.1 Animdefoc Binom Adwenkyerj a jfa Anwonsjm ho	32
2.4.2. Anwonsjm Ahodoc	35
2.4.3 Nnejma a jda adi wc Anwonsjm mu	35
2.4.4 Ckasafoc no Tebea	36
2.4.5 Jne	36
2.4.6 Asjmpc Anaasj Asjntitire	36
2.5 Kasasuo Ahodoc binom a jwc Anwonsjm mu	37
2.5.1 Kasakoa	38
2.5.2 Asesjsjm/Ntotoho	39
2.5.3 Nnyinahcema	40
2.5.4 Mmrane	41
2.5.5 Ampj-mmuaej Asjmmisa	42
2.5.6 Ntimu	42
2.5.7 Jbj	43
2.5.8 Sj- nipa	43
2.5.9 Abirabcsjm	44
2.5.10 Anihanehane	44
2.6 Anwonsjm Su	45
2.7 Anwonsjm Mpjnsjmpjnsjmu	46
2.8 Anwonsjm so Mfasoc	48

2.9 Hwan ne Kwabena Adi?	49
2.10 Mewc Bi Ka Anwonsjm ho Asjm	51
2.11 Cfa yi Tefabc	52
ETIRE JTC SO MMIJNSA: NHWEHWJMU DWUMADIE	
NO HO AKWANKYERJ	
3.0 Nnianimu	55
3.1 Nhwehwjmu Dwumadie Kwan	55
3.2 Nhwehwjmu dwumadie a Jnnyina Nkontabuo so	55
3.2.1 Nhwehwjmu Dwumadie a Jnnyina Nkontabuo so ho Mfasoc	56
3.3 Nnipakuo a Nhwehwjmu Dwumadie yi fa wcn ho	57
3.3.1 Nnipakuo a mede wcn dii Dwumadie yi	58
3.3.2 Nnipa Pctee a wcn yaa Kyjfa wc Nhwehwjmu Dwumadie yi Mu	58
3.4 Nyiyimu	59
3.4.1 Anwonsjm Pctee a mede yjj Nhwehwjmu Dwumadie yi mu	60
3.5 Akwan a Chwehwjmu foc no faa so nyaa Nsjmmoano	60
3.6 Nsjmmisa	60
3.6.1 Nsjmmisa so Mfasoc	61
3.7 Nhwjej	62
3.8 Asante Twi akyerjkyerj foc binom Adwentoatoa wc nsjmmisa a jfa mpjnsj mpjnsj mpjnsjmu no ho	63
3.9 Nsjmmoano Ahodoc	63
3.9.1 Nsjmmoano a cnya firi Nnipa Nkyjn	64
3.9.2 Nsjmmoano a jfiri Nwoma mu	64

3.9.3 Akwan ahodoc a chwehwjmfoc no faa so Boaa Nsjmmoano Ahodoc no ano de yjj Nyiyimu no	64
3.9.4 Mpjnsjnpjnsjmu a jfa Nsjmmoano no Nhyehyjej ho	65
3.10 Tcfabc	66
ETIRE A JTC SO NNAN: DWUMADIE YI MPJNSJMPJNSJMU	67
4.0 Nnianimu	67
4.1 Nsjntitire a ctwerjfoc no de reto dwa wc (Adi, 1975) Anwonsjm ahodoc no mu	68
4.1.1 Asjntitire a jda adi wc ‘Afe Ato Yjn’ mu	69
4.1.1.1 Nkwa sene Biribiara	70
4.1.1.2 Afenhyia de Nkabom ba	71
4.1.1.3 Afe so a na anigyej aba	71
4.1.1.4 Cdasani mfa aseda mma Cbcadej sj afe ato no	72
4.1.2 Asjntitire ctwerjfoc no de to dwa wc anwonsjm “Aseda” mu	72
4.1.2.1 Jsj nnipa sj wckyerj anisc	73
4.1.2.2 Boniayj nnyj	73
4.1.2.3 Aniscyerj yj nkuranhyj aduro	74
4.1.3 Asjntitire a cnwonfoc no de reto dwa wc “Jnyj ka nko ne Ohia” mu	74
4.1.3.1 Obiara ho nso no akwankorc	75
4.1.3.2 Nnipa nsj hwee	75
4.1.3.3 Obi dan obi	76
4.1.3.4 Obiara wc ne haw	76
4.1.4 Nsjntitire a anwonsjm “Asetena” de to dwa	77
4.1.4.1 Mmcdemmc bu musuo aba so	77

4.1.4.2 Cbra yj animia	78
4.1.4.3 Aniha mu nni mu nni biribi sj ohia	78
4.1.4.4 Onipa biara hia akokocduru wc asetena yi mu	79
4.1.5 Nsjntitire a anwonsjm “Yjaba na yjn Kcbeam”	79
4.1.5.1 Onipa biara nnim adekyeej mu nsjm	80
4.1.5.2 Adej biara a nipa reyj no, cnwene Ckyena	80
4.1.5.3 Ahyjasej nnyj den sj Awieej	81
4.1.5.4 Obiara de Owuo Ka	82
4.1.6 Asjntitire a anwonsjm “Aboa Opete” de to dwa	82
4.1.6.1 Obi nnim wo botaej a cnte wo ase	83
4.1.6.2 Ahwjyie yj	83
4.1.7 Asentitire a εda adi wε Anwonsem nsia no mu no ho Ntotoho	84
4.2 Kasasuo Ahodoε a εda adi wε Anwonsem ahodoc no mu	85
4.2.1 Kasasuo Ahodoε a εda adi wε “Afe Ato Yjn” mu ne Sedee Cde dii Dwuma	85
4.2.1.1 Ntotohosjm	86
4.2.1.1.1 Mframa mu ayj nwunu	86
4.2.1.2 Nua atifi ayj torotoro	86
4.2.1.2 Jbj (Proverbs)	87
4.2.1.2.1 Afe biara ne emu nsjm	87
4.2.1.2.2 Kasakoa	87
4.2.1.2.3. Kentene wo ho (Kasakoa)	87
4.2.2 Kasasuo ahodoc ahodoc a jwc anwonsjm “Aseda” mu ne ne dwumadie	88
4.2.2.1 Ntimu	88

4.2.2.1.1 Aseda, Aseda, Aseda!	88
4.2.2.1.2 Na cdomfoc annu ne ho	89
4.2.2.2 Jbj	89
4.2.2.2.1 Fa saa da m'ase nyj dj	89
4.2.4 Kasasuo ahodoc a jwc anwonsjm “jnyj jka nko ne Ohia	90
4.2.4.1 Kasakoa	90
4.2.4.1.1 Osikani a ne ho mfa no	90
4.2.4.1.1.1 Ckcm akisa no	91
4.2.4.2 Sj- nipa	91
4.2.4.2.1 Na cyare agu no mponkyerj	91
4.2.5 Kasasuo ahodoc a jda adi wc anwonsjm “Asetena” ne ne dwumadie	92
4.2.5.1 Ntimu	92
4.2.5.1.1 Asetena yi yj ne Enti me nua	92
4.2.5.2 Kasakoa	93
4.2.5.2.1 Nea cmia n'ani ko no	93
4.2.5.2.2 Bc ntoa na si abrjnkoto	93
4.2.6 Kasasuo a jda adi wc “Yjaba na yjn kcbeam” ne ne dwumadie	94
4.2.6.1 Ampj mmuaej asjmmisa	94
4.2.6.1.1 Obi nim da a cwoo obi?	94
4.2.6.2 Jbj	95
4.2.6.2.1 Nkaej wc owuo akyi	95
4.2.7 Kasasuo ahodoc a jda adi wc “Aboa Opete” mu ne ne dwumadie	95
4.2.7.1 Nsjngorc	96

4.2.7.1.1 Huhuhuhu- nyj- hu	96
4.2.7.2 Ntimu	96
4.2.7.2.1 Mede me kwasea pj nyinkyj	97
4.2.7.2.1.2 Jbj	97
4.2.7.2.1.2.1 Kckcsakyi kasakyerj obonukyerefoc a cte no abjbuo mu	97
4.3 Anwonsjm ahodoc no nhyehyjej	98
4.3.1 Anwonsjm “Afe ato yjn” nhyehyjej	98
4.3.2 Anwonsjm “Aseda” nhyehyjej	99
4.3.3 Anwonsjm “Jnyj ka nko ne ohia” nhyehyjej	99
4.3.4 Asetena	100
4.3.5 Anwonsjm “Yjaba na yjn kcbeam” nhyehyjej	101
4.3.6 Anwonsjm “Aboa Opete” nhyehyjej	101
4.3.7 Twaka a jda adi wc anwonsjm no nyinaa nhyehyjej no mu	102
4.5 Tcfabc	102
ETIRE A JTC SO NUM: SJDEJ TICRI AHODOC DA ADI WC	
DWUMADIE YI MU	
5.0 Nnianimu	103
5.1 Nhyehyjej Adwenem Ticri wc me dwmudie no mu	104
5.2 Kasapa nnyinasoc (s.p.e.a.k.i.n.g) ne sjnea jda adi wc “anwonsjm” mu	107
5.3 Tcfabc	114
ETIRE A JTC SO NSIA: MUABC, ADWENKYERJ NE AWIEEJ	
6.0 Nnianim	115
6.1 Nhwehwjmu no Nyinaa Muabc	116
6.2 Nea epue firii dwumadie no mu	118

6.3 Adwenkyerj	120
6.4 Dwumadie no nyinaa awieej	121
NWOMA AHODOC A MENYAA MMOA	122
NKEKAHO	126

ANIMU MMUABCSJM

Nhwehwjmu yi yjj mpjnsjimpjnsjmu jwc Kwabena Adi (1975) anwonsjm nwoma “MEWC BI KA” mu hwjj kasasuo ahodoc, nsjmpc atitire ne anwonsjm ahodoc no nhyehyjej. Mede Hymes (1974) Kasapa Nnyinasoc (SPEAKING) Ticri ne Ferdinand de Saussure (1983) nhyehyjej (Structuralism) Ticri dii dwuma de hwjj dej enti a ctwerjfoc no de nsjmfua ahodoc bi ne kasasuo ahodoc binom dii dwuma. Afei, jnam sj nwoma a merepjnsjimpjnsjm mu yi yj dej adesuafof a wewc ntoasoc sukuu resua enti no, mefaaa nsrahwj, nkcmctwetwee ne atwerj kwan so paww nnipa aduasa num a wcn mu aduonu yj mmarima a wcn mu mmienu yj Asante Twi akyerjkyerjfoc na wcn mu edumum yj mmaa ne wcn twetwee nkcmc gyee wcn nso mmoa. Saa nsrahwj dwumadie yi kcc so jwc Nkonaman Senior High School, Bono mantam. Nhwehwjmu no mu no, jbjdaa adi maa mehunu sj, anwonsjm no nyinaa nhyehyjej yj ntiantia. Yjhunu sj nsjmpctitire bi te sj; “Onipa yj adej a, csj ayeyie”, “Nkwa sene biribiara”, “Obiara ho nnejma jnso no akwankc”, “Nipa wc baabi kc” ne dej jkeka ho. Saa ara nso na nhwehwjmu no mu mehunu sj ctwerjfoc no de kasasuo ahodoc binom tete sj abjbuo, kasakoa, sj-nipa, abirabc, ntimu, nnyinahcma, ntotohosjm ne anihanehane dii dwuma. Cnwonfoc no de saa nnejma ahodoc yi nyinaa guu akwan mu wc merj a crenwono n’anwonsjm no sjnea jbjyj a jbjboa ama n’anwono no ada nimdej soronko binom adi na ama nsjm ahodoc binom nso ayera ananafoc. Afei, dwumadie yi bjboa adesuafof, akyerjkyerjfoc ne wcn a wewc pj pa sj daakye bi wcbjyj nhwehwjmu afa kasadwini ho ama wanya nimdej mapa afiri dwumadie yi mu de aboa wcn ankasa dej.

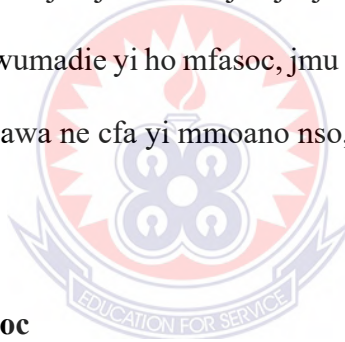

ETIRE A EDI KAN

DWUMADIE YI NNIANIMU

1.0 Nnianimu

Saa cfa yi ne dwumadie yi nyinaa nnianimu. Jkyerj nhwehwjmu yi nnyinasoc a jkasa fa kasadwini ne jmu nkyekyjmu ho, berj ne beaej a Akanfoc ka anwonsjm. Bio, mede nhwehwjmu yi nyinaa farebae bjto dwa. Afei dwumadie yi botaej ahodoc ne jho nsjmmisa a mjgyina so adi dwumadie no nso, mede bjto dwa. Nsjmmisa ahodoc bi te sj; anwonsjm ahodoc no mu nsjntitire, kadasuo ahodoc a cnwonfoc no de dii dwuma jwc n'anwonsjm ahodoc no mu nso, cfa yi bjhwj. Afei mjhwj sjnea kasadwumfoc no si fa hyehyjj n'anwonsjm ahodoc no. Dwumadie yi ho mfasoc, jmu sintc, beaej a nhwehwjmu yi kcpem, dwumadie yi nkyekyemu tiawa ne cfa yi mmoano nso, mede bjto dwa.

1.1 Dwumadie yi Nnyinasoc

Akanfoc yj nnipakuo bi a wcnam kasa so di dwuma pii. Ne nyinaa ne sj wchunu wcn kasa no sj jyj agyapadej ne akodej kjsej. Wchunu ne sj kasa yj adej a jwc tumi pa ara. Yei nti no daa nyinaa no yjnya nnipa binom a wackwadare wc kasa no mu nam so saasae nsjm sononko bi de da nnipa abrafc mu nsjm adi ma wchunu kwan a webjfa so abc wcn bra. Sj wcede kasa no saasae saa na wcnwene no saa a yjse kasadwini.

Kasadwini yj bcsrjmka ne kasa a yjahyj da anwono de asaasae mu a jda ankorjnkorej anaa cman bi suahunu, nnepa, amammerj, anyamesom ne wcn gyidie adi jwc berj bi mu

(Agyekum, 2011). Cnimdefoc yi ka sj kasadwini gu mu ahodoc. Weinom ne; ano ne atwerj akasadwini. Anansesjm, nsuij, nsaguo, ne nnwom ahodoc bi te sj nnwonkorc, abcfodwom, abagyegyedwom, bradwom ne nea jkeka ho nyinaa yj ano kasadwini ho nhwjsoc. Ano kasadwini mu no, yjde ano na jdi dwuma. Atwerj nso yj dej yjatwerj na jda adi wc nwoma mu. Wei jgu ahodoc mmijnsa a jnonom ne ahwjgorc anaa agodie, ayjsjm anaa atosjm anaa atwerjntoam ne anwonsjm. Atwerj kasadwini yj kasadwini a onipa bi ahyj da anwono de ne din ato so a jda ne beaej a ctintimm nwoma no nyinaa adi jwc mu (Agyekum, 2011).

Akanfoc nam wcn anwonsjm so kyerj wcn amammerj ne amannej. Saa nti wctumi ka anwonsjm wc mmerj ne mmeaej pii mu. Afahyj ase, abadintoc nhyiamu ase, ayieyc ase ne mmeaej ahodoc a Akanfoc di nhyiamu no, wctumi ka wcn anwonsjm. Jnj yi mpo dej, Akanfoc de wcn anwonsjm ka no aduru ascre dan mu. Anwonfoc no bi tumi nwono nsjm bi fa wiase Agyenkwa (Yesu Kristo) ho de bc no abodin ne mmerane ahodoc wc buronya mmerj a wcahyia na wcresom wc ascredan mu. Afei, Yesu amanehunu da (Easter) nso Akanfoc a wcyj Akristofoc tumi ka anwonsjm fa wcn Agyenkwa Yesu Kristo ho wc wcn nhyiamu ase.

Nhwehwjmu yi mu no, nhwehwjmufoc no bjgyina atwerj kasadwini fa a jyj anwonsjm no so na adi ne dwuma. Dwumadie no mu na yjbjhunu anwonsjm ahodoc no mu nsjntitire, kasasuo a jwc anwonsjm ahodoc no mu ne ckwan a kasadwumfoc no faa so hyehyjj anwonsjm ahodoc no.

Anwonsjɔm yj kasadwini a ne fa bi no, nnyj kasa traɔ bi kjkj, mmom jyj nyansa kasa a abobc apcapc a wɔayeyere mu a jyj den sene kasadwini nkaej no nyinaa. Kane tete no, na anwonsjɔm nnyj na, na obi tumi ka ma jyj anika nanso jnnj yi yjntaa nhunu bi. Dej ama aba saa ne sj, nimdej ne osuahunu a jmu dc a yjde kyerjkyerj mu no reyj akc fam. Obi bjtumi akwadare wɔ yjn daa daa kasa mu nanso jba kasa a yjde di dwuma wɔ kasadwini mu a, ebia na onni ho nimdej. Obi a onim anwonsjɔm rekasa a cmmfa nwadanwada, kasa no ho twa a nteasej wɔ mu, jmu yj duru, aba wɔ mu na afei nso jtc asom kama. Jnnj yi yjnnhunu no saa jnam anwonsjɔm kyerj ne ne sua a akc fam nti ama cbra pa ho nimdej akc fam pa ara. Nsjm binom te te sj; mmj, kasakoa, kasammrani a nka yjka fura ho ntoma no jnnj yjnnhunu no saa ama mu abohemmaa ahodoc no reyera. Obi rekasa a, cbobc nsjm ahodoc a anka jsj sj cfura ho ntoma no din pen pen pen a sjbe cɔnwene ho koraa (Wiafe-Akenten, 2017).

Nhwehwjmu mpjnsjɔmpjnsjmu yi no, (Adi, 1975) anwonsjɔm nwoma a w'ato din “**Mewc Bi Ka**” mu na chwehwjɔmufoc no de redi dwuma. Anwonsjɔm ahodoc a jwɔc nwoma no mu no nyinaa yj aduɔson nnan (74 poems). Anwonsjɔm nwoma yi na adesuafoɔc a wɔwɔc ntoasoc sukuu ahodoc mu a wɔcyj Akan (Asante Twi) no sua jwɔc wɔc sukuu ahodoc mu sane de yj wɔc nschwj konin no. Jwom sj afei na saa nwoma yi ntoasoc sukuu adesuafoɔc afiri asej resua dej, nanso, ne sua mu mpo no, pii no ara kyerj sj jyj wɔc den jnkanka ne mpjnsjɔmpjnsjmu no. Sj yjde dej adesuafoɔc yi reka no mpo to nkyjn a, anwonsjɔm nwoma ahodoc a adesuafoɔc a wɔawie ntoasoc sukuu asua ama atwa mu no, na wɔnya chaw pa ara sj jba sj wɔrempjnsjɔmpjnsjmu a. Yjhunu saa mmcdemmc a jwɔc fam yi bi jwɔc Afe 2012 bjpm afe 2019 WASSCE a adesuafoɔc no twerjej no ho nsunsuanesoc a Chief Examiner de too dwa, ne fa a na jne kasadwini (anwonsjɔm) ho no mu. Hwj nsunsuanesoc ahodoc yi

bi we nkeka`ho 8-13 hc. Nea jtej ne sj, Akan kasa (Asante Twi) a adesuafofoc yi ka no daa daa we wcn afie ne mmeaj ahodoc no dej, anka wcnni ho haw. Nanso sj jba anwonsjm mu mpjnsjimpjnsjmu a, na ayj Boakye bi din. Anwonsjm ayj sj, bese pa ne konyina ahaban, wctase no cba nyanfoc. Anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu hia sjbe cbadwen ba, nea woakwadare we Akan kasa mu ne nea cnim mpaninnsjm anaa amammerj ne amannej. Nokorj sj akyerjkyerjfofoc pii no ara de anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu no kwa wcn ho bi ara ansa na woanya mu nteasej. Saa nti na mede asi m'ani so sj mereyj mpjnsjimpjnsjmu kakra afa Akanfoc anwonsjm ahodoc yi bi ho sjdej jbjyj na jde nteasej mapa bjbrj asuafofoc ne akyerjkyerjfofoc binom.

1.2 Chaw no Adida

Kasa yj adej a jsom bo ma Akanfoc na wcntoto n'ase. Jfiri sj, wegye di sj, amammerj mu mpuntuo kjsej pa ara gyina wcn kasa so. Yei nti, wcfafa akwan pa ahodoc bi te sj; amammerj ne amannej so de bc wcn kasa ho ban. Jwom sj Akanfoc nam wcn amammerj ne amannej so de bc wcn kasa ho ban dej, nanso, amammerj ne amannej dodoc no ara na jrekc fam. Jnj nnjmaafoc kasa traaf a sjbe tumi biara nni mu. Jnam saa so ama Wiafe-Akenten (2017) adi dwuma afa kasa a wcede di dwuma jwc radio ahodoc so no ho. Ckyerj sj, nnejma binom we hc a jho hia jwc yjn abrafc mu a, yjreyj ayi yjn ani afiri so. Nnejma yi bi ne yjn amammerj ahodoc a yjretoto no agyeegyeeemu ama jreyj akc fam a kasa di mu ntintimman. Ckcc so kaa sj, sj jduru berj bi a, 'yjfa sjbua kwan anaasj kwati kwan' so jde nsjm to dwa. Yei bjboa ama yjahunu ckwanpa a yjbjfa so akasa ama kasa no ho aba nyam na ankcfa animguasej anberj yjn. Saa nsusuij a Wiafe-Akenten (2017) de ato dwa yi yj nokorj turodoo. Jfiri sj, kasa a jfiri onipa anum ba so na jma yjahunu nipa a cyj. Kasapa ma nipa anim ba nyam jwc

n'afjfo anim, saa nti na jwc sj yjhunu ckwanpa a yjbjfa so akasa daa ama yjn animuonyam ampepa.

Akanfoc amammerj ne ckwan a wcagye ato mu na wfca so tena ase, bc wcn bra ma wfca nso sj nnipakuo jwc afoforc ntam (Kuffour, 2009). Akanfoc nam wcn amammerj so na wewo wcn mma, to wcn din, goro wcn bra, gye awarej, kyea sane de kasa. Wcn amammerj no bi nso ne wcn nnwom ahodoc, ayiyc, ahensie, ahentuo, asjnnie, wcn afadej, gyidie ne wcn anyamesom.

Asetena ne cbra bjkc so tccteen a, jgyina ckasa so ne ckwanpa a yjfa so hyehyj de di dwuma jwc yjn daa daa asetena mu. Cdomankoma bcc adej no, abcdej kuo biara wc ckwan a wfca so de kasa di wcn ho nkitaho. Cnwonfoc nam kasa so na chyehyj ne nsjm. Jfiri sj, kasa ayj kokuromoti a yjnnsane ne ho mmc pc jwc onipa adeyjj mu. Kasasuo ahodoc a jdi ahyjmfire jwc cnwomfoc anwonsjm mu na yjhwj so bc bra pa no nyinaa gyina ckasa so. Saa kwan yi so na akasadwumfoc ahodoc nam da wcn tirimpc adi wc wcn dwumadie ahodoc mu. Dwumadie yi mu mpjnsjimpjnsjm no fa (Adi, 1975) anwonsjm nwoma a wato din *Mewc Bi Ka* a jwc mu anwonsjm aduosen nan (74) na chwehwjmufoc no de redi dwuma. Anwonsjm nwoma yi na adesuafofoc a wewc ntoasoc sukuu a wcsua Asante Twi de di dwuma sane de yj wcn nschwj konini no. Adesuafofoc yi kyerj mu sj, anwonsjm sua yj adej a jyj den pa ara jnkanka ne mpjnsjimpjnsjmu no. Yei enti, jnam so mma wentumi mmc mmcden wc wcn nschwj no mu (Chief Examiner's report for languages, 2012-2019). Dej jtej ne sj, daa daa kasa no dej wcbc wcn ho mmcden nanso wenni kasadwini ho nimdej a wede bjsane cnwonfoc nsjm a wabobc no apcapa ne dej wfafura ho ntoma no. Bio, anwonsjm nwoma pii na animdefoc binom apjnsjimpjnsjm mu nanso Adi (1975) anwonsjm nwoma "Mewc Bi

Ka” dej, obiara nyjj ho mpjnsjimpjnsjm mu nanso jnj yi, ntoasoc sukuu adesuafof a wcsua Asante Twi resua. Akyerjkyerjfof binom se, anwonsjm kyerj yj den kakra ma wcn. Yei enti na mafa ato me ho so reyj *Mewc Bi Ka* mu mpjnsjimpjnsjmu na jnam so aboa adesuafof, akyerjkyerjfof ama wcanya nteasej a jyj merj kakra. Mpjnsjimpjnsjmu no gyina anwonsjm ahodoc no mu nsjntitire, kansasuo ahodoc ne afei, ckwan a cnwonfoc no faa so hyehyjj n’anwonsjm ahodoc no.

1.3 Dwumadie yi Botaej

Mpanin se, “obi nyj n’adej kwa”. “Na yjpp a yjbhunu nti na yjkyekyere boa”. Ne saa nti, nhwehwjmu yi botaej ne sj jbjhwj apjnsjimpjnsjm Adi (1975) anwonsjm nwoma **Mewc Bi Ka mu**. Mjgyina saa anwonsjm nwoma yi so m’ahwj botaej ahodoc mmijnsa. Nea edidi soc yi ne botaej ahodoc no;

- i. Nsjntitire ahodoc a jda adi wc Adi (1975) anwonsjm ahodoc no binom mu.
- ii. Kansasuo ahodoc a jdi akotene pa ara wc Adi (1975) anwonsjm ahodoc no binom mu.
- iii. Sjnea Adi (1975) asi afa ahyehyj anwonsjm ahodoc no binom.

1.4 Dwumadie yi ho Nsjmmisa

Sjdejj jbjyj ama botaej nti a nhwehwjmu a jrekc so yi bjwie pjyj nti no, nhwehwjmu yi bjbisa nsjmmisa nan yi;

1. Nsjntitire ahodoc bjn na jda adi wc Adi (1975) anwonsjm ahodoc no binom mu?
2. Kansasuo ahodoc bjn na jdi akotene pa ara wc Adi (1975) anwonsjm ahodoc no binom mu?

3. Sjn na Adi (1975) asi afa ahyehyj anwonsjm ahodoc no binom?

1.5 Dwumadie yi ho Mfasoc

Cbra akwantuo yi mu no, sj worej biribi na sj wonim mfasoc a wobjnya a, jhyj wo nkuran ma wotumi yj kcsi awieej. Dwumadie yi ho mfasoc bi ne sj;

Jbjoa adesuaafia a wresua anwonsjm wc Asante Twi mu, nkorabata a jyj ATWERJ kasadwini wc ntoasoc sukuu ahodoc no mu na aboa ama woanya cpj pa de asua anwonsjm ahodoc no, atumi apjnsjimpjnsjmu ahunu nsjntitire ahodoc a ctwerjfof no da no adi wc anwonsjm ahodoc no mu, kasasuo ahodoc a edi akotene wc anwonsjm ahodoc no mu ne ckwan ahodoc a kasadwumfof no faa so hyehyj anwonsjm ahodoc no.

Afei nso, anwonsjm yj tete anomsjm kasadwini a nnipa pii ne titire ne Akanfof ani gye ho pa ara jnam amammerj ne sjdej ne nhyehyj tej nti. Menim sj nimdej a jbjfiri dwumadie yi mu aba no bjjoa adesuafof ama wcatumi de asua adej wc berj a wcredi kasasuo ho dwumadie bi.

Bio, dwumadie yi bjjoa akyerjkyerjfof a wkyerj anwonsjm ama wanya nimdej de akyerj adesuafof no nso adej sjdej jbjyj a jbjjoa wcn ama woanya nimdej pii aka nea wcnim dada wc anwonsjm ho no.

Afei, adesuafof no mu pii nam anwonsjmsua so nya wcn nsa ano nnwuma daakye bi. Jfiri sj, jnj yi nnipa pii afa anwonsjm ka no sj wcn adwuma a wcyj didi ho. Weka no mmeaej ahodoc bi te sj; ayie ase, afahyj ase, abadintoc dwumadie binom ase, ne mpo ascre dan mu. Na wcnam saa yj so renya sika hwj wcn ho ne wcn abusuafof.

Nhwehwjmu yi bjboa aforoc a wewc cpjpa sj wcbjyj mpjnsjimpjnsjmu afa anwonsjm ho ama wenny chaw biara. Jfiri sj dwumadie yi bjboa ama wanya nimdej jkc anim wewc anwonsjm mu de awie wewc dwumadie no.

Adesuaforoc nam dwumadie yi so bjsua Akanforoc amammerj, tete kasa ne adomankomasjm a aba atwam. Na jnam saa yj so ama adesuaforoc yi anya abrafc mu susudua de abc wewc bra.

Anwonsjm ahodoc yi ma Akan adesuaforoc hunu wiase abcdej ahodoc no mu pii ne wewc suban ahodoc a wewc nam. Adesuaforoc yi nam anwonsjm mu nsjm yi bi so hunu mmoa bi te sj; ananse, cpjty, akyekyedej, apatuprj, akrantej, kurotwiamansa, ntutummj, ckyereben ne nkaej no pii su. Jnyj mmoa nko ara, wewc sua nnejma ahodoc bi din; sj ebia okuani, obonini, cbcforoc, awisiaa, agyanka ne okunafoc.

Mpanimforoc bu bj bi sj, “Yjduru amanfo so a, na yjaka e yaanom”. Ne saa nti mpjn pii no, Akanforoc ka anwonsjm de kaekae nananom a wewc wewc nsumankyire. Akanforoc wewc gyidie bi sj, jnam anwonsjm ka so ma awufoc ba efie ne yjn bjdi mfenhyia nna ahodoc binom.

Ne korakora no, nea mjtumi aka ne sj, anwonsjm dwumadie yi de adesua, anigyej, cdc ne nkabom bjbrj akyerjkyerjforoc, adesuaforoc ne akenkanforoc.

1.6 Beaej a Dwumadie yi Kcpem

Dwumadie yi kasa fa nsjntitire, kassuo ahodoc ne akwan ahodoc a cnwonforoc no faa so hyehyj n’anwonsjm ahodoc no ho. Megyina dwumadie yi so bjpjnsjimpjnsjm anwonsjm

ahodoc nsia (6) binom a jwɛ Adi (1975) anwonsjɛ nɔwoma “**Mewɛ Bi Ka**” mu. Saa anwonsjɛ nsia yi ne; “afe ato yjɛ, aseda, jnyj ka nko ne ohia, asetena, yjaba na yjɛ kɛbeam ne aboa Opete”. Jwom sj anwonsjɛ ahodoc a merehwj apjɛsjɛmpjɛsjɛmu no woatwerj no Akuapem kasa mu, nanso, chwehwjɛmufoc no de Asante kasa na jbjɛsjɛmpjɛsjɛm jfiri sj, Asante kasa na woakwadare mu.

Anka mɛpɛ sj mekɛ ɛnwɔnfoc pɛtee a ɛnwɔnoo anwonsjɛ ahodoc yi hɛ ne no akɛtwɛtwɛ nkɛmmɛ afa anwonsjɛ ahodoc no ho, nanso ɛdomankoma wuo abjɛfa no kɛ nɛsjɛdo. Jno nti, menam nkɛmmɛtwɛtwɛ ne Asante Twi akyerjɛkyerjɛfoc binom kakra a wɛn ani afirɛ so ama wɛaboa akyerjɛ me kasa binom a jkyere adwene ase. Afei, me ne adesuaɛfoc binom nso bjɛtwɛtwɛ nkɛmmɛ agye wɛn adwene ahwɛ wɛn nteasej wɛ anwonsjɛ ahodoc no ho.

Anka nhwehwjɛmu yi bjɛtumi ahwɛ anwonsjɛ mpjɛsjɛmpjɛsjɛmu no aboro nsia (6), nanso merj nni m’afa nti, nsia pɛ na dwumadie yi bjhwɛ apjɛsjɛmpjɛsjɛmu.

Afei, jfa kwan a mɛjfa so ayj dwumadie yi ho nhwehwjɛmu no, anka jhia ma sj anka ɛnwɔnfoc bi gyina m’anɛm na anka ɛreka anwonsjɛ ahodoc no na anka merɛtie mu nsjɛm, nanso sikasjɛm ne mmerjɛ a ɛni m’afa nti no, menam nkɛmmɛtwɛtwɛ kwan so bjɛhunɛ nsjɛntitire ne kasaɛuo ahodoc no bi afiri mpanɛmfoc ne animɛfoc binom a wɛwɛ nimɛdej wɛ anwonsjɛm mu no nkyjɛn. Bio, mɛjhɛwɛ sjɛɛj ɛnwɔnfoc no hyehyjj n’anwonsjɛm ahodoc no. Afei, me ne asuaɛfoc a binom a wɛsua nɔwoma yi wɛ ntoasoc sukuu mu bjɛtwɛtwɛ nkɛmmɛ agye wɛn nso adwene afa anwonsjɛm ahodoc no ho.

Ne korakora no, jnam sj jyj merj sj mjnya anwonsjm a weatwerj no anwonsjm nwoma no bi mu nti no, mjtwerj anwonsjm ahodoc no nyinaa afiri Adi (1975) anwonsjm nwoma no mu.

1.7 Dwumadie yi ho Sintc

Cbra akwantuo yi yj nkyewakyewa. Ne saa nti, biribi ara a onipa pj sj cyj no, ctumi hyia haw ahoroc pii. Nanso, sj woyj nsiyj wc nea woreyj ho a, woduru wo botaej ho. Jne sj, jnyj anwonsjm ahodoc ne kansasuo nyinaa a jwc “Mewc bi ka” mu na dwumadie yi bjtumi ahwj. Anwonsjm no dccso nanso jberj nti meyii anwonsjm no bi na mede yjj mpjnsjimpjnsjmu yi.

Bio, Akan kansasuo no dccso nso jnyj ne nyinaa na nhwehwjmu no aka ho asjm.

Akan kasakuo no nyinaa wc anwonsjm, nanso, dwumadie yi ntumi nhwj no nyinaa gye Akuapem dej yi nko ara.

Merewie no, anwonsjm no mu nsjm no, na anka jwc sj metie wc berj a cnwonfoc no reka anwonsjm ahodoc no (primary data), nanso Baamowuo abjfa no nti meyii anwonsjm no nyinaa firii nwoma baako mu (Secondary data). Afei, mentumi nyj nhwehwjmu yi wc Akan kasa nkorabata a aka no gye Asante Twi dej nko, nanso anwonsjm ahodoc no dej, jwc Akuapem Twi kasa mu.

1.8 Dwumadie yi Nkyekyjmu Tiawa

Dwumadie yi wc nkyekyjmu nsia a etire jdi kan no hwj dwumadie yi nnianimu, nnyinasoc, chaw no adiyie, botaej, jho nsjmmisa a mjgyina so adi dwumadie yi ne dwumadie yi ho mfasoc. Afei etire jdi kan no sane hwj dwumadie yi beaej a jkcpem, dwumadie yi ho sintc, nhwehwjmu yi ho nkyekyjmu tiawa ne cfa yi nyinaa mmoano.

Etire a jtc so mmienu no hwj dej animdefoc binom ayj afa nhwehwjmu yi nsjsoc binom ho. wcn adwenkyerj ahodoc na menam so de me nso me tirimpc ato dwa. Bio, etire a jtc so mmijnsa ne jnan no hwj dwumadie no ho akwankyerj ne mpjnsjimpjnsjmu no ankasa.

Etire num no mu na chwehwjmufoc no kyerj sjdej nhyehyjej ticri da adi wc dwumadie yi mu. Cfa jwie dwumadie no nyinaa ne etire nsia. Jwc etire nsia mu no, jha na nhwehwjmu no nyinaa mmoano wc. Afei, etire nsia mu na chwehwjmufoc no de n'adwenkyerj ne nsusuij ahodoc bjto dwa.

1.9 Cfa yi Mmoano

Mpanimfoc se, “Sj wo werj firi wokurom hene abjn a, woyera wc adwabc ase”. Saa nti, Akanfoc ntoto wcn amammerj ne amannej ase koraa. Wcnam wcn amammerj so ma nkyirimma nso hunu wcn nkyi. Amammerj binom a Akanfoc ntoto asej no bi ne wcn anwonsjm. Anwonsjm yj kasadwini a Akanfoc ato wcn bo ase ahyehyj no kamakama sjnea jbjtc aso mu. Wcnam anwonsjm mu nsjntitire, kasasuo ne sjnea cnwonfoc no de kasasuo

no di dwuma ne sdej cnwonfoc no faa so hyehyjj anwonsjm ahodoc no nyinaa ka bom twa abrabc ho mfonin kyerj yjn.

2.0 Nnianimu

Sjde j m'adi kan aka no, anwonsjm yj kasadwini fa bi a agye din wc Akanman mu ne Abibirem aman nyinaa mu. Yei nti, kasa ne amammerj mu abenfoc ne nwomatwerjfoc pii na wcadi dwuma ahodoc pii afa anwonsjm ho wc Akan kasa ne borcfo kasa nyinaa mu. Saa nwoma yi dodoc no ara na merehwj mu na aboa ama m'anya nimdej pii de adi dwumadie yi.

Saa cfa yi ara mu na m'aka nea animdefoc binom aka afa kasadwini ho. Mjgyina saa cfa yi so de adwenemsjm ahodoc a jbjboa nhwehwjmu yi nso, mjpa ho ntoma kakra na etire

num mu no, mjma jmu nkyerjmu yie. M'akyerj nea enti jhia sj mede bjdi dwuma jwc nhwehwjmu yi mu.

Nenkamfua no, mjgyina animdefoc yi adwenkyerj ahodoc a jfa dwumadie yi ho na me nso m'ada me tirimpe a jfa dwumadie yi ho no adi. Cnwonfoc no ne anwonsjm nwoma no nso mjka ho asjm jwc cfa yi mu. Jnam sj nea w'ayj biribi pa na yjsua no nti no, menam animdefoc yi dwumadie ahodoc a jyj nhwehwjmu yi nsjsoc bi no so bjnya mmoa pii ama botaej nti a merej nhwehwjmu yi awie pjyj.

2.1 Ticri ahodoc a mede dii Dwuma

Jwc nhwehwjmu dwumadie yi mu no, chwehwjmufoc no gyinaa ticri ahodoc mmienso na cyjj mpjnsjpmjnsjmu ahodoc no. Ticri ahodoc no ne Nhyehyjej Adwenem Ticri (Structuralism theory) ne Kasapa Ticri. (SPEAKING theory).

Dej edi kan, Nhyehyjej Adwenem Ticri:

Nhyehyjej adwenemsjm yj nhyehyjej a sohyiclogyi ne antorpcelgyifoc de adi dwuma jwc nnipa asetena mu na jkasa fa wcn amammerjsjm ahodoc nso ho. Ferdinand de Saussure a cfiri Franse a jwc Europa na cde saa nhyehyjej ticri yi baej. Ferdinand de Saussure yj lingwest a ne dwumadie ahodoc nyinaa gyina asetena mu kasadwini so pa ara. Saussure hunuij sj, nnipa asetena mu nsjm gyina nkitahodie so. Na sj nnipa nso bjtumi adi nkitaho a, na jgyina kasa so. (De Saussure, 1983).

Sohyiclogyi nso gye to mu sj, asetena amammerjsjm ahodoc no nyinaa gyina nhyehyjej ne nteasej so. Ferdinand dwumadie mu no, cma yjhunu sj kasa a nnipa de di dwuma nam

nhyehyjej kwan so a, sj yjyi firi mu a, jmu nteasej no bjiyera koraa. Animdefoc a wcyge Fernand ticri yi to mu nam akwan ahodoc pii so adanedane mu de adi wcn dwuma. Michael Faucant, Umberto Eco, Levi Strauss (Ward, 2005). Saa ticri yi na me nso mawae ho kakra bi adane mu de redi me dwumadie yi. Jfiri sj, saa nhyehyjej yi kcwie nnejma a jwc anwonsjm mu te sj nsjmfua, ckasasin ne ckasamu nhyehyjej. Bio, sjdej cnwonfoc no da ne nsjmpc adi, si fa de kansasuo ahodoc no dii dwuma no nyinaa, yjntumi nyi no totwene. Mereka akosi sj, mpjnsjmpjnsjmu dwumadie a meredie yi, mjgyina nhyehyjej ticri yi so na m'adi me dwuma yi na mahwj sjnea cnwonfoc hyehyjj anwonsjm ahodoc no mu biara. Mjgyina nhyehyjej ticri yi so mahwj anwonsjm ahodoc no mu nsjntitire, kansasuo ahodoc a jda adi wc anwonsjm ahodoc no mu. Nyj weinom nko ara, megyina nhyehyjej ticri no so mjhwj anwonsjm ahodoc no mu ckasamu nhyehyjj ahodoc a jwc anwonsjm ahodoc no mu nsensaneej ahodoc nyinaa mu. Wei bjboa ama nimdej ne nteasej mapa ada adi pefee wc mpjnsjmpjnsjmu yi etire a jtc so nnan no mu yie.

Bio, ticri a mede dii dwumadie yi mu baako ne Kasapa ticri a Dell Hymes na cyj kcfabae.

Hymes (1974: 54) kyerj sj, ckasa nnipadcm yj nkurcfoc anaa nnipakuo bi a wckyj kasa ho mmara bi wc berj a wrekaasa. Ckyerj sj kasapa nyinasoc nkorabata no gyina atwerjdej a jwc asjmfua “**SPEAKING**” mu so. Ckasa (Speaking) Ticri hwewj sj ckasafoc bjhwj kasapa nnyinasoc nkorabata no nso sjnea ne nsjm no bewie pjyj na adi mu wc atiefoc asom ama asi chaw a anka jbjba no kwan. Kasa (Speaking) Ticri no mpaapaemu no gyina nkorabata nsjntitire yi so (Hymes, 1974). Yei nam so ma Hymes (1974) gyinaa atwerjdej ahodoc a jwc asjmfua “**SPEAKING**” so de kyerjij dej jtej ne ne dwumadie wc kasa mu.

S. Yei gyina hc ma **Berj/ beaej (Setting/Scene)**. Yei kyerj berj ne beaej a ckasafoc anaa cnwomfoc no gyina. Jwc sj chwj beaej anaa berj titire a cgyina rekasa no anaa resaesae ne nsjm no. Jtumi yj asjnnibea, badwam, ahemfie, ascredan mu, awaregyej ase, abadintoc ase, ayie ase anaa baabiara a nnipadcm bi ahyia. Saa ara nso na jbjhia sj kasadwumfoc no bjhwj beaej a cgyina no ansa na cde saa kasadwini anaa nsjm a cbjsaasae no aba abcntene. Yei boa ma no hunu nsjm ahodoc a cbjsaasae de anwono n'anwonsjm no.

P. Yei gyina hc ma **Nnipa / atiefoc (Participants)**. Yei kyerj nnipa a atwa ahyia beaej a ckasafoc no gyina. Jtumi yj ckasafoc no anaa wcn a wene wcn redi nkitaho no. Jwc sj ckasafoc no hwj atiefoc no, dwumadie a wcdi ne nkutahodie a jda cne atiefoc no ntam. Atiefoc tumi yj ascremma, asukuufoc, bjhwjadefoc, cmanfoc ne wcn a wckeka ho. Yei boa ma cyjfoc no fa nsjm a chwj a jyj ma atiefoc no. Nsjmfua bi wc hc a jmfata sj epue wc anwonsjm no mu ma mmcfra te bi na jhia sj cbjfura no ntoma a na woahwj nsjmfua cde bjdi dwuma wc n'anwonsjm no mu. Sj jkcba no sj crekc dwaman so ama obiara nso atie bi a, jno nso boa no ma chu kasasuo ne nsjmfua cde bjdi dwuma.

E, Yei gyina hc ma **Botaej (ends / theme)**. Ckasafoc no botaej a cgyina so rekasa anaa dekodej a jda n'akoma so a cde reto dwa akyerj atiefoc no. Jbjhia sj ckasadwumfoc biara bjhwewhj ne botaej nti a cde saa abasjm no reto dwa ne sjnea agorc no bjkc akcwiewie bere a jbjpue abcntene no.

A Yei nso gyina hc ma **Kasa no nhyehyjej ne ne su (act and sequence)**. Yei kyerj kasa mmara no nhyehyjej: jyj mfitiasej, mfimfini ne awieej. Yei bjboa ama wcahunu kwan a wcbjfa so ahyehyj n'anwonsjm no ama awie mudie.

K. Yei nso gyina hc ma **Tebea/Jnne/yjbea (key/mood/ tone)**. Yei kyerj tebea anaa yjbea a ckasafoc no wc mu. Anigyej, awerjhoc ne abufuo. Jnne a Ckasafoc no ne atiefoc

redi dwuma. Ahiyie ne anibere (teasing vrs seriousness), anibere ne atweetwee (seriousness vrs sacastic), nokwardie ne atweetwee (sincere vrs sacastic), aycnkoyj ne ahea (friendly vrs hostility) (Hymes, 1974:57-58). Sjnea yjnim sj tebea a obi wc mu no tumi ma cda suban bi adi no, saa ara nso na sj cne obi wc nsjnnsjm a cbjtumi agyina so akeka nsjm bi wc Akanfoc anwonsjm no mu a jbjtumi de amanenya aba jnam sjnea anwonsjm nhyehyjej tej nti. Jno nti jwc sj ckasafoc no hwj yeinom nyinaa ansa na cde n'anwonsjm no apue abcentene so.

I, Yei nso kyerj **adeyjdej a jdi mu akotene (instrumentality)**. Kwan a kasa no fa so tc dwa. Sj jyj kasa, atwerj ne nsjnkyerjnne.

N. Yei gyina hc ma ckasa **mmara ne nhyehyjej a jwc ckasa ho, nkyerjkyerjmu ne kasa nteasej (norms)**. Ebehia sj ckasafoc no de cpc kasa bi bjbata ne nsjm no ho. Sj **ebia “mepa wo kyjw”**. Sj jkcba sj asjmfua bi repue anwonsjm bi mu na sj ani yj nyane anaa jho nte a, jwc sj cnwonmfoc no hwj de cpc kasa anaa ckc kasa no ho anwan hwj kwan a cbjfa so de asjm no ato dwa.

G gyina ma **badwam kasa nkyekyjmu (genre)**. Anomsjm **kasadwini nkorabata no dwumadie**. Ckasafoc no hwj amammerj ne ckasa no atetesjm a jfa kasadwini nkorabata bi te sj jbj, kasakoa, anansesjm, abisaa, amoma ne dej jkeka ho.

Jnam sj atwerj ne ano kasadwini ahodoc no yj kasa dwumadie na jfa nnipa abrabc ho na jboa ma afoforo nam so tumi sesa wen su nti no, na jho bjhia sj mjgyina Hymes (1974) kasapa nnyinasoc Ticri yi so de ayj nsjm ne kasa ahodoc a jbepue wc anwonsjm ahodoc a mede bjdi dwuma no mu wc cfa nan no mu. Menam kasapa nyinasoc (SPEAKING) yi so ama me nso manya ticri a jbjboa dwumadie yi. Saa ticri yi ne PEA ticri a jyj “P.E.A. a jwc SPEAKING ticri mu. Sjnea makyerj mu dada no, “P.E.A.” a jwc “SPEAKING” mu no na

jkasa fa nsjmmisa ahodoc a jfa dwumadie yi ho. Mekyerj, menam PEA ticri yi so mjhwj kasasuo, nsjntitire ne anwonsjm ahodoc no nhyehyjj. Jfiri sj, wei ne nsjmmisa ahodoc a chwehwjmufo no repj ano nyiano.

2.2 Dej Animdefoc Binom aka afa Kasadwini ho

Agyekum (2011) se, kasadwini yj bcsrjmka kasa a yjahyj da anwono de asaasae mu a jda ankorjnkorf anaa cman bi suahunu, nnepa, amammerj, anyamesom ne wcn gyidie adi wc berj bi mu. Afei, yjhunu sj, kasadwini yj abrabc anaasj asetena ne adwenemsjm a yjde kasa. Yjtumi de yjn ano yj kasadwini anaasj mpo atwerj kwan so. Kasadwini a yjde yjn ano ka no yj **anomsjm kasadwini, jna dej yjde atwerj ka no nso yj atwerj kasadwini.** Kasadwini yj atwerj a jkasa fa nnipakuo bi a wcka kasa baako ho.

Krampah (1997) ma yjhunu sj, kasadwini yj nsjm ahodoc bi a nipa bi ahyj da de n'adwene ahyehyj a jda n'adwene, gyidie, n'akoma mu nsjm ne dej cdwene fa abcdej ne wiase abrabc ho adi. Ckc so kyerj mu sj, kasadwini yj nkyerjkyerjmu a nipa de ma nnejma binom a cnnya nteasej wc ho. Cse kasadwini fa bi nso kasa fa honam ne sunsum mu wiase ho, amammerj ne amannej a nnipa bjtoej a cntumi nhunu n'ahyjasej no ho. Mene saa animdefoc yi yj adwene paa jfiri sj nkyerjsej ahodoc yi reyj akcyj sj yjn ankasa yjn man Ghana cmanpanini a cdi kan, Csagyefo Kwame Nkruma ho abakcsjm, n'awoc, ne mmcfrase de kcsi sj cbjyjj cmanpanin a cdi kan wc cman Ghana mu. Sj woressua saa abakcsjm yi a, na jyj w'adwene sj anansesjm bi na woretie nanso nokorf jwc mu ne sj, jyj nsjm turodoo a nnadaa biara nni mu.

Agyekum (2011) ne Krampah (1997) nyinaa gye to mu sj, kasadwini yj bcsrjmka. Dej animdefoc yi aka yi nyinaa yj nokorj a jtc asom dej, nanso, mafa mu dej, me ne wcn nyj adwene nkcsi awieej. Sjn enti ne sj, jnnyj daa na kasadwini yj bcsrjmka. Jtc da bi a, onipa bjtumi de cno ankasa n'abrabc mu nsjm anwono anwonsjm anaasj mpo, onipa bi bjtumi ahwj n'abusua mu ne nnejma bi a asi atwam so na w'anwono nsjm bi afa ho. Sj jba saa a, na kasadwini nyj bcsrjmka nko ara bio, na mom, asisjm ankasa.

Kasadwini yj abrabc mu nsjm a jsi da biara. Jmfa ho sj wawo obi na onnya nkasaej, nso na kasadwini ka ne ho. Bio, atwerj nwoma nyinaa a atwerjfoc ahodoc no atwerj no yj dej jka biribi pctee fa nnipakuo bi nkitahodie, gyidie ne wcn fapem ho. Sj kasadwini biara mu nteasej bjda adi yie a, na jgyina ne mpctam a jfiri baej (Angmor, 2001).

Nkyerjmu ahodoc a cnimdefoc yi akyerj yi, akyingyej biara nni mu. Jfiri sj, kasadwini gyina nnipa abrabc so, na jnam so ma yjhunu nnipa abrabc mu yie ne nnejma a atwa yjn ho ahyia. Kasadwumfoc gyina nsjm ne nnejma a atwa yjn ho ahyia so na cnwono ne nsjm. Afei, nsjm a kasadwumfoc nwono no boa pagya n'anim ma yjhunu ne ntetej, dej cfiri ne dej crekc. Bio, kasadwumfoc nsjm a cnwono no ma yjhunu nnipa ahodoc a cne wcn di kasobom.

Kasadwini yj adwiniij bi a jfa abrabc mu nnejma ho a jgyina ayjsjm ne cyjkyerj so na jda ne ho adi. Afei, jda atenka bi adi na jsane nso kyerjkyerj nsusuij mu. Sj yjhwj nkyerjmu ahodoc a Agyekum (2013) de ato dwa afa kasadwini ho yi a, jyj nokorj turodoo. Jfiri sj, sj

obi pj sj chunu nnipakuo bi abrabc, wcn su ne sjnea wcn asetena mu nsjm tej a, na jho bjhia sj chwehwj saa nnipakuo no kasadwini mu yie. Yei bjboa ama onii no adwene mu nnyj no ntata.

Okpewho (1992) nso ma yjhunu sj, kasadwini yj adwiniij a jfa yjn nsusuiij anaasj yjn atenka ho sj jbia (abasjm, agodie ne anwonsjm ahodoc ho), jnyj atwerj a jyj nokwasjm bi te sj, dawubc krataa amannebc, abakcsjm a wcde agya, na mmom atwerj yi yj dej jfrjfrj nnipa. Ckc so kyeryj mu sj, Chinua Achebe nwoma a ctwerjej ne Okor p'Bitek's nnwom dej yjtumi gye tom sj jyj kasadwini, mmom, E. J. Algoa abakcsjm a jkasa fa Niger Delta a jyj nsjnnahc no dej jnyj kasadwini.

Kasadwini nnyj adej bi a yjmfa yjn ani nhunu a yjfrj no abrabc na mmom 'jyj dej jfa abrabc ho' (Mayhead, 1965). Asjm a Mayhead aka yi ma yjhunu sj nnipa abrabc mu nkanyan gyina kasadwini so. Jfiri sj, kasadwini boa ma nnipa te nnejma bi a jsisi wc yjn abrabc mu te te sj, ahokyerj, ohia, yarej, nnome, abenedie, ntckwa nkentenkete, abambuo ne nea jkeka ho no ase yie.

Yei nti, kasadwini ayj sj ahwehwj a sj yjhwj mu a, yjhunu nea akc so wc abrabc yi mu no nyinaa. Jboa ma yjtumi nya sisodua pa de bc yjn bra na jnam so ma yjyj nsakraej baabi a jfata na ama yjanya mpuntuo wc cbra asetena mu daa daa nyinaa.

Kennedy (1987) ne Chapman (1992) jwc Agyekum (2013) mu no kyeryj sj, kasadwini yj adwiniij a jkanyan yjn atenka. Dej animdefoc yi aka yi ma yjhunu pefee sj, kasadwini twa abrabc ho mfonin kyeryj nnipa na jnam so ma yjnnya osuahunu de bc yjn bra. Kasadwini nnyj

adej bi a ahunta wc adwene mu a yjnhunu na mmom jyj biribi a jda adi pefee prjko pj wc abrabc mu. Saa abrabc no yj nnejma ahodoc a jsisi wc yjn daa daa asetena mu a jkanyan yjn atenka ma yjtu anamen a jsj fata mputuo.

Kasadwumfoc retase nsjm de adi ne dwuma a, mpjn pii no, jyj a chwj cno ankasa n'abrabc mu nsjm so na watase ho nsjm anwono. Sjne a obra asi afa ne no adi asie, sj jyj sika anaasj ahonya, nhyira anaasj nnome, cdc anaa mpo sj ctan so? Sj wofa ne kasadwiniij a, na wohunu. Azazu ne Geraldo (2004) ma yjhu sj, kasadwini yj asjmdj a jmu nyansa no ne nokorj gyina brane. Nea Azazu ne Geraldo ada no adi yi kyerj sj, kasadwini yj nyansa kasa a emu dc. Mefoa nea Azazu ne Geraldo (2004) reka yi so jfiri sj, sj kasadwumfoc refa nsjm de adi dwuma a, nnyj nsjm biara kjkj na cfa mmom, nsjm a esisi so na nimdej ne nyansa wc mu na cde hyehyj sjnea jbjyj a n'asjm no bjtc asom yie.

Akasadwumfoc bc mmcden tase wcn nsjm hyehyj no yie sjnea jbjyj a , wcn nsjm ahodoc a wcanwono no bjyj dj na atc asom ama adesuaafoc ne akenkanfoc anya emu aba de abc wcn bra.

Animdefoc dodoc no ara pj jwckyerj kasadwini ase nanso wcn ano antumi annyj baako wc wcnkyerjasej no mu. Jmu dodoc no kyerj sj, kasadwini yj biribi a yjatwerj a jkyerj cman tjlfone nwoma, aduane noa nwoma ne ckwan so nwoma. Ckyerj sj, n'abesej firi Latin littera a asej ne sj krataa twerj, jno nti na kasadwini ne nhini no kyerj atwerj bi no. Ckc so ka sj, akenkanfoc nam wcn kasadwini mu nimdej mapa no so na jkyerj sj atwerj bi yj kasadwini anaasj jnyj bi (Bressler, 1994). Nanso ne nyinaa mu no, kasadwini nkyerjmu

no gyina wɛn ara wɛnpjnsjɔmpjnsjɔmu no so. Wɛn a wɛadi kan ayj kasadwini ho adwuma no ma yjhunu no kann sj, atwerj bi tumi kura su bi a jma yjhunu sj jyj kasadwini. Sa su a yjreka yi bi ne kasasuo ahodoc bi te sj, ntimu, mmj, ntotoho, sj-nipa, abodin ne mmrane, asesjsjɔ, anihanehane, kasamrani ne nea jkeka ho.

Oduro (2019), nso se, kasadwini yj abrabɛ ne adwenemsjɔ anaa tirimsjɔ a yjde yjn ano ka anaasj yjtwerj. Dej animdefoc yi aka nyinaa yj turodoo a akyinnyeɛ biara nni mu. Jfiri sj, nsjɔ a kasadwumfoc aka biara yj dej jda adi wɛ abrabɛ mu na jtwa mfonin kyerj akenkafoc ne atiefoc wɛ wɛn aniso ne adwenemu. Sj yjhwj mfonin a jba anisoc wɛ berj a yjakenkan kasadwini bi a, dej yjhunu ne sj, abrabɛ mu nnejma ahodoc a jsisi no ara na yjhunu. Na yei boa kyan yjn atenka twe yjn adwene ba yjn ho so. Jma yjhunu anaa yjte abrabɛ ase yie na yjnam so yj nsiesie baabi a jhia na jfata.

Kasadwini yj atwerj bi a jma kasadwumfoc kwan ma csusu biribi ho twerj no sj asjnnokorj. Jyj soronko firi krataa twerj ahodoc no ho. Ne nyinaa ne sj, ctwerjɔfoc no ara wɛ ho kwan sj cfa etire asjɔ, na chwj nnejma a atwa ne ho ahyia ne wiase mu nsjɔ ahodoc ho nwono ne nsjɔ (Annan, 2017).

Nkyerjɔmu a cnimdefoc yi ama no, me ne no yj adwene pa ara. Jfiri sj, ansana kasadwumfoc bi bjhyehyj ne nsjɔ ama ada adi no, na w'adi kan adwene, asusu ho. Kasadwumfoc dwumadie mu no, cyj nnejma soronko bi a jma n'atwerj da nso firi atwerj a aka no mu. Saa nnejma ahodoc yi bi ne, Agorcɔmma, Berj ne Beaej, Nhyehyjej, Asjntitire anaa Nsjɔmpc. Saa nnejma yi na kasadwumfoc gyina so de yj ne kasadwini ma akenkanfoc ne atiefoc.

2.2.1 Kasadwini so Mfasoc

Agyekum (2011) mu no, cma yjhunu kasadwini so mfasoc sj jyj kasa fa jda abcdej mu nyansapj, wcn su ne wcn ban ne wcn nneycej adi. Jha yi, crekyerj sjnea nnipa nam kasadwini so hunu nnejma a atwa yjn ho ahyia bi te sj, nnipa, mmoa, nnua, mmepc ne nea jkeka ho nyinaa tej. Jnam saa su a jwc kasadwini ho nti, yjtumi de kasadwini baako di dwuma wc berj a yjde berj, botaej, beaej ne wcn a atwa yjn hc ahyia reyj adwuma. Sj yjfa jbj baako te sj ebia, “**Wokc awarej a, bisa**” sei wc awarej, adwumahwehwj, worekcpj baabi atena, anaa worekctc asaase foforc ase. Ckyerj sj, nteasej ne nkyerjasej a yjde bjma jbj yi gyina baabi a yjde redi dwuma, ne dwuma korc a yjde redie.

Krampah (1997) nso de pii so ma yjhunu kasadwini so mfasoc ahodoc no bi. Cse, mpaninsjm anaa atetesjm a wcka de kyerj mmcfra no ma wchunu wcn nananom brj ne akukruhweasej a wcdiij ansa na wcregye cman no asi hc de agya nkyirimma.

Dej Krampah akyerj yi ma yjhunu sane te asej sj, sj yjabjto biribi pa bi wc yjn man mu a, na jyj adikanfo binom na jberee wcn mogya ani de pre too yjn hc. Saa enti, jboa hyj yjn den, hyj yjn nkuran ma yjn nso yjhwj so yie a yjntoto asej. Yjtie tete amammerj ne amannej ahodoc bi te sj, nnwomtoc, anwonsjm, anansesjm, bragorc ne nea jkeka ho no a, ne nyinaa yj mmcdenmmc a yjn tete adikanfoc no bcej na wcde nyaa ne nyinaa de gyaa nkyirimma nso. Saa nti yjnam saa amammerj ahodoc yi mu nsjm binom so hunu cbra mu te asej yie. Agyeman (n.d.) kyerj sj, mfasoc wc adwuma pctee a obiara yj so. Akanfoc wc mfasodej pii wc nea wcyj mu. Wcn nneyjej, suahunu ne adomankomasjm ahodoc binom te sj,

nnwomtoc, asa, anansesjm, ayan, mmjbuo ne wcn nnwuma ahodoc mu no, wcnya mfasoc a jsom bo pa ara. Saa mfasodej ahodoc yi boa ma cman tu mpcn.

Yjnam kasadwini so tenetene amanyfoc ne nhemfo. Kyerj sj, sj amanyfoc ne nhemfo de cman bi nam akwan bcne bi so a jmfra a, kasadwumfoc nam kasadwini so bc wcn akutia ma wgyae saa nneyej bcne no yj nea jfata. Agyemang hyj mu kena sj, kasadwini boa amany pa. Me ne no yj adwene jfiri sj, sj yjhwj yjn ankasa yjn nnwomtoni Asebu Amanfi a, ne nnwom ahodoc a ctoo no bjyj mfe aduonunum atwam no nyinaa yj dej na cde repem amanyfoc akutia jfa akwan bcne a cdwene sj na amanyfoc yi de cman yi refa so saa berj no. Nanso, kasadwini ahodoc a cnwonoo no nyinaa no, obiara antumi amfa ne nsa ansi ne bo sj cbjyj no biribi saa berj no.

Ctoa so sj, jyj mmatetej nnyinasodej. Ampa ara jfiri sj, merj a mpanimfoc reto nnwom, jrebubu mmj, reto anansesjm ahodoc no, na mmcfra nso jrefa jmu afotusjm. Agyemang (n.d.) ti mu bio ma yjhunu sj, kasadwini ma yjte abrabc ase. Sj jfa abrabc nea yjyj ne nea yjyj nyinaa ho. Jpaga yjn gyidie ne nyamesom ma yjhunu baabi a yjfiri ne baabi a yjrekc. Ne nyinaa ne sj, mpjn pii no, sj agorcba bi kc ahohiahia mu wc kasadwini bi mu a, nea yjhunu ne sj, awieej no cfiri saa ahohiahia no mu sj chwj toto n'akwan yie.

Kasadwini boa da abakcsjm adi. Sj yjka sj kasadwini da abakcsjm adi a, na jyj nokorj turodoo a akyingyej biara nni mu. jfiri sj, yjwc abakcsjm pii a aba abjsene kc a nnj nnjmaafoc anhuu anaa mpo sj, jsii no, na wenni hc. Nanso, jnam kasadwini so nti, jnj yi, wcate saa abakcsjm yi nyinaa asua anya jmu aba. Sj yjhwj Asante Mampnhene a cdi kan Nana Boahen Anantuo a, yjakenkan nwoma ahunu ckwan a owuu owu yaaya wc berj

Asante ne Denkyira kckoo wc Feyiase. Jwem sj saa berj no, na nnj nnjjmaafoc yi mu biara nni hc, nanso, jnam sj kasadwumfoc bi atwerj agu krataa mu nti, wcn nso anya mu kyjfa. Kasadwini bue kwan ma yjte atetesjm ne adomankomasjm. Jma yjsua amammerj ne amannej de bc yjn bra ma nnipa gye yjn nimdej ne yjn nsjm to mu sjnea yjtej. Yei boa ma yjn nso yjnya anigyej sj yjyj cman mma pa.

Mpanimfoc se, “cbra yj bc na”. Saa nti, adasaman agye ato mu sj jyj den prjko pj. Nea atwa yjn ho ahyia wc abrac yi mu ma yjgye to mu sj cbra jyj den. Nnejma binom te sj, ohia, yarej, ctanhunu, nhwammcdie ne nea jkeka ho nyinaa na kasadwumfoc twa ho mfonin kakra de kyerj akenkanfoc.

Kasadwumfoc dwumadie mu no, cnam agorcmma so, mmerj ne mmeaej ne nsjmpc ahodoc cda no adi so na cma yjhunu abrac mu nsjm. Sei nti na Angmor (2001), Agyekum (2011), Krampah (1997) ne atwerjfoc pii a aka no kyerj mu sj, kasadwini yj abrac a, na jnnyj hwee sj, nea jkc so wc abrac mu na wctwa ho nfonini de kyerj yjn. Mayhead (1965) yj nnyinasoc ma yjn sj, kasadwumfoc nam ne suahunu, gyidie ne nimdej so na de kasa twa abrac mu mfonini kyerj akenkanfoc. Kasadwini so wc mfasoc pii ma cdasani biara ne saa nti, yjmfa akomapa nsc yjkasadwini mu yie na aboa yjn anamctuo nyinaa mu.

2.2.2 Dej Animdefoc Binom aka afa Kasadwini Ahodoc ho

Krampah (1997) ma yjhunu sj, kasadwini wc afaafa akjsej mmienu. Yei nom ne nea wentwerjej ne nea wcatwerj. Cse, nea wentwerjej no wcfrij no Ano kasadwini, jna nea wcatwerj no nso wcfrij no Atwerj Kasadwini. Cma yjhunu sj, Ano kasadwini ne nea jdii

kan baej ansana Atwerj kasadwini reba. Ne nyinaa ne sj, tete merj no mu a na sukuu nnya maa wiase yi mu maa nnipa nsuaae akenkan ne atwerj no, na ano na wcde yj kasadwini de to hc.

Agyekum (2011) nso se, kasadwini yj adej a yjde yjn ano ka anaasj yjtwerj. Cse, nea yjde yjn ano ka no wcfrij no Anomsjm kasadwini, jna nea wctwerj no nso wcfrij no Atwerj kasadwini. Sj yjhwj nkyerjmu ahodoc mmienue a animdefoc yi de ato dwa yi a, jda adi pefee sj kasadwini ahodoc no yj nea yjtwerj ne nea yjka.

2.3 Animdefoc Binom Adwenekyerj wc Ano Kasadwini ho

Agyekum (2011) de to dwa sj Ano ne jmu nneycej nyinaa gyina dej cmanfoc de abrafc mu asetena rehwehwj de abc wcn bra wc saa berj no mu. Yei nti na daa nyinaa jtaa sesa no. Nnejma binom te sj wcn gyidie, nnnwuma, mmoadoma ne Cdomankoma agyapadej ne bcberj, Onyame ne asunsum nkaej no ho. Jda wcn asetena mu nnejma ahodoc no nso adi. Csane ma yjhunu sj, Ano kasadwini nyj dej yjatwerj ato hc na mmom Akanfoc nam anomsjm so nko ara na jda no adi. Ckyerj mu sj, esiane sj yjntwerj nti, jhia sj wchyejhyj no akwan ahodoc bi so na aboa wcn ama wcatumi akaakae no ntjm. Ne nkyerjmu no rekc awieej no, cmaa yjhunu sj dej jboa yjn ma yjtumi de emu nsjm sie ne akaakaej.

Ano kasadwini yj efieboboc a nnipa a wwc mu no dccso. Anansesjm, mpaninsjm, nnwom ahodoc, abakcsjm anaa atetesjm ne saa mma yi. Bio, wiase mu nsjm, cman gyidisjm (adomankomasjm), sunsum wiase mu nsjm ne cman akomamudej ne da biara nsjm. Sj yjde weinom to nkyjn a, kwan a ckyerjma nam so de nkonta ne ntwene de ne nsjm to dwa ma

chene ne ne manfoc no nyinaa yj kasadwini. Amoma, nsjnkjerjnnesjm a jbi ne nnejma ne ahonini a wcasensene a jsisi akyeampoma so, adwini a wcde agu ntoma mu ne nea jwowc patia so nso yj ano kasadwini. Afei, ano kasadwini kuo baako ne abjn kasa a wcde kasa kyerj chene. Mmjn ahodoc yi ne mmjntia, mmjnsuo, odurugya ne atjntjbjn ahodoc. Ckwan a nnipa fa so yj nnwuma, nantej, kasa ne adidie mu nyinaa yj ano kasadwini ne fa bi. Nkaej a aka ne wura mu nsjnkjerjnnesjm, ahemfo afadej ne nipa biara ahofadej ahodoc. Saa nnejma a jpue wc ano kasadwini mu no nyinaa kasa kyerj nipa. Ano kasadwini mu nsjm bi na wcadane no atwerj kasadwini no (Krampah, 1997).

Finnegan (2012) se, Abibifoc wc ano ne atwerj kasadwini nanso dej agye din pa ara ne ano kasadwini. Ckyerj sj, berj biara no ano kasadwini gyina cyjfoc no so. Cno na cde nsjm no to dwa berj pctee bi mu. Afei nso, cyjfoc no sesa ne nsjm no mu ma jne dej atiefoc no rehwehwj no hyia ma jyj fj. Ctoa so ka sj, ano kasadwini yj adej bi a yjde yjn ano na jda no adi de kyerj afoforc. Nnwom a nnwomkorc akuo toc, nsaabcdej a wckyerj no dwam ne asa a nnipa binom sa nyinaa no yj anomsjm kasadwini ho nhwjsoc.

Prempeh (2012) nso ma yjhunu sj, ano kasadwini yj nsjm bi a yjde yjn ano ka na yjda no adi de akyerj atiefoc. Csi so sj, ne fa kjsej no ara yj abjbuo, kasakoa, nsaguo, anansesjm ne Akanfoc nnwom ahodoc bi te sj bradwom, nnwomkorc ne adowa a wcde gyegye wcn ani. Nkyerjmu ahodoc a animdefoc yi ama afa ano kasadwini ho ma yjhunu sj, jyj awuagyamma. Sjnti ne sj, ne su ne jmu nneyjj nyinaa firi awoc ntoatoasoc mu kcsi awoc ntoatoasoc mu. Jka yjn ho aberj nyinaa a yjntumi nyi no ayipamu wc abrabc yi mu. Jhia pa ara sj yjbjsc mu yie na yjntoto no agyeegyeemu na aboa ama yjn abrabc pa ne cman nkankc.

2.3.1 Ano Kasadwini Ahodoc

Ano kasadwini mmae no bi ne nsuij, anansesjm, jbj, abisaa ne aborcmmme, adwumayj mu nnwom, cko nnwom, ayan, amoma, apaej anaa nsaguo, mmcfra agorc ahodoc, mmcfra agorc nnwom ne Akanfoc nnwom. Saa weinom mu biara kura anomsjm su ahodoc bi te sj, nnwenwuwotirim, cyjfoc ne ctiefoc. Sj woyi weinom to nkyjn a, jsane kura kasasuo ahodoc bi te sj; jbj, kasakoa, nnyinahcma, ntimu, ne dej jkeka ho (Agyekum, 2011).

Prempeh (2012) ma yjte asej sj, ano kasadwini fa kjesj no ara yj abjbuo, kasakoa, anansesjm ne nsaguo. Bradwom, nnwonkorc, abcfodwom, ne Adowadwom a Akanfoc de gyegye wcn ani no nyinaa yj kasadwini. Me ne Prempeh yj adwene wc n'adwenkyerj yi mu jfiri sj, saa nnejma a cbobcc soc no nyinaa hia sj obi de n'ano na jyj na atiefoc nso atumi atie bi. Atiefoc retie nyinaa no, na wcrefa mu aba de abc wcn bra ama asi wcn yie.

Sj yjhwj Agyekum ne Prempeh nkyerjmu ahodoc no a, yjhunu sj ano kasadwini ahodoc no bi ne anansesjm, amoma, nsuij, ayan, abisaa, nsaguo anaa apaej, jbj, ne aborcmmme. Saa kasadwini adodoc yi nyinaa yj dej yjde yjn ano yj.

Ano kasadwini yj kasa ahodoc a yjka, yjbe, nnwom a yjasae ne cyjkyerj a ano yj den na jda su anaa nsusuij adi (Okpewho, 1992). Asjm a Okpewho aka ma yjhunu kasadwini sj, jyj nsjm a jwc obi akoma mu na creda no adie akyerj adasaman. Sjnea yjnim dada no, jtc

da bi a, obi tumi nam nnwomtoc ne anansesjm bi so de da n'atenka adi ma afoforc nso hunu n'atenka no bi.

Annan (2017) se, adomankomasjm, abisaa, aborcmmme, tete nnwom ahodoc, anansesjm, nsuij, ne amoma nyinaa yj anomsjm kasadwini.

Agyekum (2011), Annan (2017), Okpewho (1992) ne Prempeh (2012) nyinaa nkyerjsej wc anomsjm kasadwini mu no, jreyj ayj sj, wcn nyinaa ka asjnkore no ara. Kyerj sj wcda asjmkore adi.

2.3.2. Ano Kasadwini Su

Ano kasadwini yj nnipakuo bi asetena mu nsjm ne nnejma ahodoc a atwa wcn ho ahyia wc abrabc mu. Abrabc mu nnejma no bi fa wcn gyedie, Nyamesom, mpaninsjm, ne wcn amammerj ho. Adej biara a jwc wiase yi mu wc ne su a jma ada jnso firi afoforc ho. Saa nti, ano kasadwini nso wc su ahodoc a jma jda nso firi atwerj kasadwini ho.

Agyekum (2011) ma yjhunu su ahodoc no bi sj; Ano kasadwini yj cyjkyerj ne bjhwjadefoc. Ckyerj sj jwc cyjfoc ne atiefoc. Afei nso, jyj nsaej a cnwomfoc tase ne nsjm danedane mu nwonon no kama ma jtc aso mu. Agyekum sane ma yjhunu sj, ano kasadwini yj nwenguwotirim nti berj biara nnipa kaakae. Csi so sj jyj amansan agyapadej nti mprj pii no mpanimfoc a wewc cman mu taa gye tom sj jyj wcn dea. Jwc kasesuo ne nhyehyjej a

kasasuo no gyina hc ma mfoninyj ahodoc ne ckwan a wcfa so yiya nsjmfua de di wcn dwuma. Esiane sj jyj ctekakyerj nti emu nsjm tumi danedane.

Oduro (2019) ma yjte asej sj, ano kasadwini nni berj pctee a jbaej nanso jyj amansan agyapadej, jfiri awoc ntoatoasoc so kesi awoc ntoatoasoc so. Cse, jwc cyjfoc a cno na cda nneyjj biara jwc mu no adi. Jwc atiefoc te sj ebia wc anansesjm mu no, yjwc atiefoc a wcn nso tie ctufoc no berj a creto anansesjm no. Jwc ano kasadwini mu no, yjsua nsjm ahodoc no gu yjn tiri mu. Anansesjm, kasakoa ne mmj nyinaa yj nnejma a yjkyere gu yjn tiri mu sjnea jbjyj a ybjtumi ne afoforc akjy. Jwc nhyehyjej, sj ebia, anansesjm mu no yjwc mfitiasej, mfimfini ne awieej.

Okpewho (1992) nso kyerj sj, ano kasadwini no sj yjtwerj mpo a jda so yj anomsjm jmfa nsesaej biara mmaa mu. Ne nyinaa ne sj, ctwerjfoc no adwene pa ara ne sj, nnipa pii no ara bjhunu akenkan. Me ne no yj adwene pa ara jfiri sj, ano kasadwini mu no, nea yjhunu ne sj jda so kura n'atetesjm, ne duruyj jmfa ho ne nea atwerj kasadwini bjtrj akcduru biara.

Nea Krampah (1997), Prempeh (2009), Agyekum (2011), ne Finnegan (2012) aka no nyinaa no, me ne wcn yj adwene jfiri sj ano kasadwini ka onipa abrabc ho firi awoej. Sj cdasani bjhunu ne nifa anaasj ne benkum a, ne fa kjsej no ara gyina ano kasadwini so. Afei nso, jnam sj jyj awuagyamma nti no, yjnnim onipa pctee a cde baej. Na yjnnim dej cde baej dej a, jnej na jmerj nso a jbaej no, yjnnitumi nkyerj. Nanso ne nyinaa mu no, ano kasadwini nkorabata ahodoc boa adasa ma wchunu abrabc pa. Saa nti adasa kura mu a yjnnitumi nnyae mu da. Abjtim sj aboboano boc.

2.3.3 Ano Kasadwini so mfasoc

Adcdedej pii na jwc ano kasadwini ho a jboa onipa ma n'abrabc timtim yie. Sj yjhwj wcn a wcto adowa nnwom na wcsane sa adowa a, jnam sj jnj yi ebinom de ayj wcn nnwuma nti no, wcn ya biribi de gu wcn bctc mu de bi hwj wcn ho ne wcn abusua. Afei, jnam sj daa ne daa nyinaa cmanfoc asc mu na wcyi no adi kyery nti no, jboa ma jtenu hc daa a jnwu, na yjnam so sua yjn amammerj ne amannej.

2.4 Animdefoc Binom Adwenekyerj a jfa Atwerj Kasadwini ho

Agyekum (2013) se, atwerj kasadwini yj dej wcatwerj agu krataa mu. Jwc wura, jda beaej a wctintimm nwoma no adi. Jnam saa nti no, obiara ntumi mfa ne nsa nsi ne bo nka sj jyj ne dea gye ctwerjfoc no nko ara. Sj jkcba sj obi foforc ka sj ne dea a, jnej na korcnobe na onii no rebc na jkcfa mansotwe bjto cdedej no ne ckrcmfoc no ntam. Obi nso ntumi nyi atwerj no bi mfiri mu anaasj jmfa bi nka ho wc merj a ctwerjfoc no nnim ho hwee.

Annan (2017) nso ma yjhunu sj atwerj kasadwini yj adej a wcatwerj agu nwoma mu na wcede nsjmfua anwono no kamakama. Annan toa so ma yjhunu sj atwerj kasadwini yj dej obi de n'adwene asusu anaa mpo sj asjm pa ara asi pjn na w'atwerj. Cse, jtumi yj atwerj ntoam, ahwjgorc ne anwomsjm. Atwerj kasadwini gu akjsej ahodoc mmienu. Weinom ne nea jyj bcsrjmka ne dej jyj asjm pa ara. Sj yjhwj bcsrjmka no a, jno ne nea ctwerjfoc no ankasa atenu ase de n'adwene susu nsjm bi na ctwerj abasjm fa ho. Sj jba asisjm atwerj

kasadwini no nso a, jyj nokwasjm a asi pjn na ctwerjfoc bi ahwj so atwerj abasjm. Jtumi yj nipa bi, nnipakuo anaa abusua bi daa daa asetena mu nsjm a jyj nokwasjm na ctwerjfoc no de da n'adwenmpc anaa n'atirimpc adi.

Azasu ne Geraldo (2004) kyerj mu sj: Atwerj kasadwini yj nsjm bi a wcahyehyj anaa wcatwerj agu nwoma mu a nnipa tumi kenkan. Wcse, atwerj kasadwini abosej firi nwomasua ahyjasej. Jwc berj wetwerj ne ctwerjfoc pctee a ctwerjej. Atwerj kasadwini fa abcdej, Onyankopcn, nnipa asetena, csoro ne asaase ho.

Krampah (1997) nso se, atwerj kasadwini yj kasadwini a ankorjnakorj ahyj da atwerj. Atwerj kasadwini na jdi ano kasadwini akyi. Jyj abjjfo a ne mma nncso sj ano kasadwini. Ne mma yj mmijnsa. Wcn ne anwonsjm, ayjsjm ne ahwjgorc.

Me ne animdefoc yi yj adwene wc nkyerjmu ahodoc a wcde ama atwerj kasadwini yi. Jfiri sj, yjahunu sj atwerj kasadwini ka nnipa ho na jtumi kyerj nsjm ahodoc binom a asi wc abra bc bi mu pjn anaa mpo sj bcsrjmkasjm bi. Jwc wura, saa nti onipa bi ntumi mfa nyj ne dea wc berj a cnstrjj cdedej no kwan. Obi ntumi mfa bi nka ho anaa nyi bi nso mfiri mu.

Annan (2017), Krampah (1997) ne Azasu ne Geraldo (2004) nsjm a wcn nyinaa akyerj no kcsi so sj; atwerj kasadwini gu ahodoc mmijnsa a jnonom ne atwerjtoamu, ahwjgorc ne anwonsjm a jwc wura na obi foforc ntumi mfa ne nsa nsi ne bo sj ne dea gye owura no nko ara.

2.4.1 Animdefoc Binom Adwenkyerj a jfa Anwonsjm ho

Agyekum (2013) se anwonsjm yj nsjm bi a jda kasa mu suahunu bi adi. Wcahyehyj nsjmfua no wc ckwan bi so a jnam nkyerjasej ne nnyegyeej so da atenka adi. Jnte sj susutwerj anaasj abasjm. Wcakyekyj mu kc afa ahodoc na cfa biara nso wc nsensaneej. Jnte sj kasadwini ahodoc no a jwc ckasamu anaa kasapjn no.

Agyekum (2011) ma yjhunu sj anwonsjm yj kasasuo bi a wcahyehyj no ckwan sononko so a obi de kyerj n'adwene wc asetena mu nsjm ne mnocma a atwa yjn ho ahyia tete sj, Onyankopcn, abosom ne sunsum ahodoc, owuo, ne abcdej nkaej ho. Mpanin se “Nea ani ahu anaa aso ate na yjdi ho adansej”. Yei nti cnwonfoc nam nsjm bi a asi pjn ne nsjm ahodoc bi a wcate wc abrac yi mu so na cnwono ne nsjm ma jyj fj sane yj akenc.

Asjmfua anwonsjm firi Hela asjmfua “**Poima**” a jkyerj “**yj biribi**” ne “**Poieo**” a jno nso kyerj sj “**yj biribi foforc**”. Saa nsjmfua mmienu yi nyinaa kyerj sj obi reyj adwuma bi na jsom bo. Afei anwonsjm “jyj afidie bi a yjde nsjmfua na ahyehyj” (Osei, 2013).

Anwonsjm bi wc hc a yjde tontom onipa, anaa kamfo adepa bi a obi ayj. Ebi nso wc hc a yjde bc akutia tia asetena mu nnebcne bi te sj pjsjmenkomenya, aniha ne nkcncnsa. Jsane boa ma yjhunu osuahunu a cmanfoc bi wc, tumii a wewc wc kasa a wcka so ne sjdej wcn adwene mu si dc fa (Osei, 2013).

Nketia (1978) nso nam anwonsjm so nwonoo amoma a abrafoc de moma ahemfo. Cma yjhunu sj, amoma kura kasasuo ahodoc bi a wcde moma kyerj chene tumi ne ne mmanniyj.

Nea Osei (2013) ne Nketia (1978) aka yi, akyinnyej biara nni ho. jfiri sj, wetumi de anwonsjm tontom nnipa bi te te sj ahemfo, amanycfoc ne mpo aban adwumayjfoc binom nnwuma pa a wcaj.

Anwonsjm yj nsjm bi a cnwonfoc ato ne boa se ahyehy anaa anwono no fjjfj ama no ayj dj a jbc asetena anaa abrabc mu nsjm bi tcfa (Oduro, 2015). Cse, jyj adwinnij bi a yjde nsjmfua anwono no akuoakuo a jyi tirimpc nsjm bi adi na jsane kanyan yjn atenka. Ne nyinaa ne sj, anwonsjm boa yjn ma yjte cbra yi ase wc asetena yi mu. Sj asetena yj papa o, sj jyj bcne o, yjnam anwonsjm so kyekyere yjn werj ma yjnya abotcyam. Afei nso, anwonsjm ma yjn atenka sononko bi a atwerj kasadwini ahodoc no nni bi. Na jnam yei so kanyan yjn atenka kjse ma cbra nkankc.

Boone (1994) ma yjhunu sj, anwonsjm yj ckwan a yjfa so de kasa di dwuma. Ckc so ka sj, cnwonfoc de n'adwene ne n'atenka na jda saa dwuma no adi. Cse, berj a creyj saa no, cde jnne ne dwom na jsi ne nsjm no so dua. Nyj yei nko, ctoa so sj, anwonsjm yj kasa bi a jboro kasa ankasa.

Nkyerjmu ahodoc a animdefoc yi de ama yi da adi pefee sj, cnwonfoc hwj nnejma atwa ne ho ahyia na cnam so nwono ne nsjm. Afei, mpjn pii no, cnwonfoc no gyina n'atenka ne n'adwene mu nsjm so na cnwono nsjm fa abrabc yi mu nsjm a atwa ne ho ahyia so. Kasasuo ahodoc a cnwonfoc de di dwuma wc n'anwonsjm mu no boa ma nteasej mapa ba anwonsjm no mu. Yeii boa ma jtwa abrabc mu mfonin ma atiefoc ne akenkanfoc tumi de wcn atenka hyj mu ma jboa suban pa ne asetena pa.

Anwonsjm nyj kasa bi kjkj. Jyj kasa nkekabom a wcnwono no fjfjffj a jda atenka a jmu yj duru ne adwene mu nsusuij adi. Animdefoc yi adwenkyerj wc anwonsjm ho no da adi ma yjhunu sj, nokorj, anwonsjm mu nsjm no, wcahyehyj no sj nea cnwonfoc bi nwono ne kente.

Obi ka “anwonsjm” a, jkyerj ne ho ase prjko. Cse, jyj nsjm a obi ahjy da atena ase anwono ama ne nyinaa asae soc a sj wote sj obi rekenkan anaa wo ara worekenkan a, jyj w’asom dj. Ne tiawa twa mu ara ne sj, anwonsjm hyehyjbea ne dwom a yjtoc nyinaa yj fua (Gyekye-Aboagye, 1992). Dej cnimdefoc yi reka yi, jyj asjm nokorj turodoo. Jfiri sj, sj kasadwumfoc rehyehyj ne nsjm a, cfa merj dwene nsjm no ho jkc akyiri ansa na cde adi ne dwuma na aboa ama nsjm a csaasae no adi mu na asane awie pjyj wc atiefoc ne akenkanfoc asom.

Nketia (1975) kyerj sj, anwonsjm te sj nwom, agorc, nsuij, na jbi nso rekchwiewie amoma na jyj mfonin nso. Nketia nkyerjmu yi ma yjhunu sj anwonsjm da adwene mu mfoninyj adi ma atiefoc ne akenkanfoc. Afei, anwonsjm boa twa yjn daa daa asetena ho mfonin kyerj yjn ma yjnam so nya afutuo sane tumi hyj yjn ho den merj a abambuo aba.

Darkwa (1973) nso ma yjte asej sj, anwonsjm yj nyansa-kasa a wcahyehyj no fjfjffj, djdjddj a wckan anaasj wcka de kyerj ctwerjfofoc adwene jwc biribi ho. Wctumi de kamfo, wctumi de ka anigyesjm, anaa awerjhosjm. Wctumi nso hyehyj anansesjm anaa abasjm bi yj no frenkyemm djdjddj jwc anwonsjm kwan so. Ne korakora no, cse, wctumi hyehyj anwonsjm yi bi jwc cman biara kasa mu. Darkwa nkyerjmu yi da adi pefee sj, cnwonfoc biara jwc botaej a ogyina so ma cnwono ne nsjm. Ebinom nwono de hoahoa sane tu fo. Ebi nso de

bc akutia, ebinom de bc onipa bi aba so wc nwuma pa ho na afei ebi nso de hyj nkuran anaa kyekyere werj, nanso ne nyinaa nkamfua gyina cnwonfoc no tebea ne n'atenka so.

Adi (1989) adwenekyerj fa anwonsjm ho ne sj, anwonsjm firi tete berj mu a Tete Kwaforoamoa bcc asaase, bcc Bosompo, bcc Cdomankoma Kyerjma. Cse, jtumi ma obi ani gye, ma mform tc obi so na afei, jma nea n'ani adc nkran ho dwodwo.

Anwonsjm kura nyansa kasa jfiri sj kasadwumfoc de nsjm a jyj frenkyemm na jnwono. Anwonsjm mu nsjm nccso pii te sj ahwjgorc ne atwerjtoam nanso jnam sj jkura nyansa kasa nti jmu yj duru. Jmu nsjm no yj dej wcabobe no apcapc a jhia cbadwenba na wasane mu ate asej.

2.4.2. Anwonsjm Ahodoc

Annan (2017) ma yjhunu sj anwonsjm gu mu ahodoc mmijnsa. Yeinom ne okunini anwenten (Epic), dwom (Lyric) ne cyjkyerjde (Dramatic) anwonsjm.

2.4.3 Nnejma a jda adi wc Anwonsjm mu

Agyekum (2013) ma yjte asej sj, anwonsjm mu no, nnejma a jboa pa ara ne nne ne asentitire anaa asjmpc. Cda no adi sj, asjmpc no ne adwenmu a anwonsjm no twa fa h

2.4.4 Ckasafoc no Tebea

Anwonsjm dodoc no ara cnwonfoc no na cma agorcba kasa wc mu. Jduru berj bi na biribi nti jsj sj agorcba kasa a, akenkanfoc no hunu ckasafoc no sj cnwonfoc no.

2.4.5 Jnne

Cnwonfoc nwono jnne nam nsjmfua so de da n’atenka adi. Saa atenka yi ne onipa nkatedej wc twaka. Jnne a kasadwumfoc de di dwuma tumi yj dej ano yj den, abofuo, anigyej, abotare, mmcbc, obuo ne ade (Annan, 2017). Dej jwc sj yjhunu ne sj, kasadwini mu no, cnwonfoc de jnne kyerj ne nkatedej ne nimdej su adi de kyerj n’atiefoc ne akenkanfoc. Jno na jma yjhunu tebea ne bra bi a jda adi wc n’anwono no mu.

2.4.6 Asjmpc Anaasj Asjntitire

Wiafe-Akenten (2017) dwumadie mu no, ckyerj sjnea Agyekum (1999:22) kyerj asjntitire ase. Ckyerj sj Agyekum se; “jyj asjmpc anaa adwenkyerj titire paa ara a yjnja firi anomsjm ne atwerjsjm kasadwini bi mu jne asjm (atosjm anaasj abasjm) no nyinaa mu.” Sj yjhwj nkyerjasej yi a, jma yjhunu hia a jhia pa ara sj anomsjm anaa atwerjsjm biara bjnya jmu nsjntitire.

Anwonsjm mu no, nsjntitire ahodoc bi taa da adi. Mpjn pii no, nsjm a jtaa da adi wc chene bi anaa cman bi mu adwumaycfoc. Afei, afutuo sj ebia, nea jkc ma mmabunu ne wcn abrabc, ntontom nkankaa nea wcde ma Cdomankoma jfa ne nnepa ne adcej Cde ma yjn daa. Bio, anwonsjm mu nsjntitire no bi yj cdc, abambuo, owuo ne jho nkenscnkensen,

anigyina ne afoforc a aka pii. Asjmpc yj atwerj akoma na atwerj biara a jnni asjntitire no awu (Gorden ne Kuehner, 1999:441).

Agyekum (2011) kyerj sj asjmpc botaej anaa nhyehyjej wc afaanu. Dej jgyina hc ma adej baako pctee bi anaa dej jtumi gyina hc ma nnejma pii anaa biribiara.

2.5 Kasasuo Ahodoc binom a jwc Anwonsjm mu

Asante, Asenso ne Hope (2004:97) kyerj kasasuo ase sj, “jma kasadwini da nso firi yjn daa daa kasa a yjka ho. Jne sj, kasasuo akcyj ckasamu adwinidie ho nnejma. Jnonom bi na kasadwumfoc tumi tasetase na wcde saasae kasa no na jma dej wreka biara no yj ahomeka, berj a jde nteasej nso ba.”

Agyekum (2011) nso ma yjhunu sj kasasuo yj kasadwini ahodoc no mu nnejma a kasadwumfoc biara bjtumi agyina so de asjm bi ato dwa wc berj a crempa asjm no ho ntoma.

Me ne animdefoc yi yj adwene jfiri sj, ansana kasadwumfoc bjnwono ne nsjm ama ayj dj no, gye sj kasasuo ahodoc di mu ntintimman. Kasasuo yj adwene sononko bi a kasadwumfoc anaasj ctwerjfoc bi nya de di ne dwuma yie nkanka jwc atwerj anaa ano kasadwini mu. Yei ma yjhunu sjnea kasadwumfoc no adwene mu abue fa. Cmfiti prjko mfa biribi nto dwa, na mmom, cdwira ho sjnea jbjyj na akenkanfoc anaa atiefoc no bjduedue asjm korc mu yie ansa na wcanya nteasej. Kasasuo ho hia jfiri sj jreboa ama

chwehwjmfoc yi atumi ayi ne nhwehwjmu yi mu asjmbisa baako ano jwc anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu yi mu.

Kasasuo yi bi ne, ntotohosjm, nnyinahcma, anihanehane, kasakoa, ntimu, nsensannej awieej ntimu, nsawcsoc, abirabsjm ne atetesjm a emu yj duru, nkanka abusua abodin ne pii a jkeka ho.

2.5.1 Kasakoa

Kasakoa yj nyansakasa bi a ne nteasej no nnyina nsjnakorjnkorej no so na mmom jkyerj biribi anaa adej foforc koraa (Oduro, 2017).

Balint (1969) nso adwenekyerj jwc Sekyi-Baidoo (2002:231) mu no, cma yjte asej sj, kasakoa yj kasasin a ne nteasej ntumi mfiri nsjnankorjnkorej no mu. Kasakoa yj nsjm a ne nkyerjasej no ne nsjm ankorjnkorej no bc abira anaa jkyerj asjm foforc (Levorato et al, 2004). Nkyerjmu ahodoc a animdefoc yi de ama yi kyerj sj, kasakoa nnyina nsjm pctee a yjka no so na mmom jwc sj nea ckenkan no hwj mu nya mu nteasej ansa na woatumi de adi dwuma a jsj na jfata.

Nhwjsoc:

- a. Twa wo bo to wo yam
- b. Mia w,ani
- d. Wc n'anan
- e. Osikani no ho mfa no
- f. Ckcm akisa no.

Sj yjfa nsjmfua anaa kasakoa ahodoc a jgugu hc yi a, emu biara wc asekyerj mmienu mmienu. Asekyerj a jyj traa jne asekyerj a jmu dc. Nhwjsoc “a” mu no, ctwerjfoc kyerj sjnea onipa bi nnya aboterj jwc biribi ho nanso sj woanwene ho yi a, wobjdwene sj cse cntwa ne bo ankasa na jntc ne yam. Saa nso na nhwjsoc “ne nsa asi fam” no rekyerj sjnea nhwamcdie bi aba obi so amma nea na anka crehwehwj antumi amma mu ama no. Nyj sj ne nsa ankasa na asi fam. Aniani anaa nkyerjsej traa no dej, wokaa asjm no ara a, jno ne nkyerjsej a edi kan koraa wonya ansa na woanya ankyerjasej a emu dc no.

Sj wohwj Sekyi-Biadoo (2002:102-103) mu a, cma yjhunu sj, obi reyj nhwehwjmu wc anwonsjm mu a, jsj sj cbc mmcden te nsjmfua no ne dej jkyerj ase yie. Asjmfua biara wc nkyerjasej mmienu a jyj aniani anaa nkyerjasej traa mu ne nkyerjsej a jmu dc ankasa. Aniani nkyerjasej ne nkyerjasej a edi kan a yjnya firi asjmfua bi mu jnaa dej jmu dc nso yj nkyerjasej a jtc so mmienu. “Dua kore gye mframa a jbu” a jwc nkyerjasej mmienu. Dej edi kan no kyerj sj, dua baako pj si hc na nnua mmjn no, jba saa a jntumi nnye mframa a ano yj den. Mframa no bc no a jtumi bu. Nkyerjasej a pa ara a jwc mu ne sj, nnipa baako fa abusua haw ahodoc to ne ho so na woannya cboafoc a, jgye ne nsam. Ne sikasjm mpo tumi yj basaa ma cbc asesa wc abra bc mu. Cbrj ne chaw no tumi ku no wc berj a jbia na ne mmerj nsoej mpo (Gyekye-Aboagye, 1992).

2.5.2 Asesjsjm/Ntotoho

Oduro (2015) kyerj sj asesjsjm yj nsjm mmienu a jmfiri ekua baako mu a wcde toto ho ka asjm ma no yj dj. Ntotoho ne sj yjde nnocma mmienu a wcn bcbrij ne wcn gyinapjn nnyj pj retoto ho ahunu sjdej emu biara tej (Long et al, 2020). Mprj pii no, jtaa kura nkabomdej bi

tete sj: kyjn, te sj, sj, sene, sjdej. Esiane sj nnejma mmienu a yjde reyj ntotoho no nsj wc ckwan biara so no nti na yjde saa nkabomdej ahodoc no mu biara di dwuma wc ntotoho no mu no. Hwj nhwjsoc a edidi soc yi.

Nhwjsoc:

1. N'ano ate sj ako.
2. Ne kra dwane sj anomaa.

Saa nhwjsoc ahodoc yi nyinaa yj dej cde nnejma mmienu bi ayj susudua de kyerj wcn tebea.

2.5.3 Nnyinahcma

Agyekum (2011) kyerj nnyinahcma mu sj jyj berj a yjde adej a jne no nsj anaa jne no nni twaka toto ho. Cse, jfiri nsjmfua $n+gyina+hc+ma$. Kyerj sj yjde X retoto ade foforc Y a jne no nsj ho. Ckyerj mu sj, yjde adeyj asjm “yj” na jkyerj X ne Y a yjde retoto ho no ntam nkutahodie.

Nnyinahcma yj ntotoho a wcabc no mua prjko pj. Saa nnocma a yjde retoto ho wc anwonsjm no mu biara nni abusuabc biara (Lakoff et al, 2003). Nea animdifoc yi aka yi ma yjhunu sj, nnyinahcma yj ntotohosjm a wcaka abom ayj no baako pj. Kasadwumfoc tumi de nnejma ahodoc a atwa yjn ho ahyia no gyina hc ma wcyi su ahodoc a nnipa kura no bi adi.

Hwj nnyinahcma ho nhwjsoc ahodoc no bi.

Nhwjsoc:

1. Mayj ctweafunu

Sj yjhwj kasasuo a jwc soro hc yi a, nea ctwerjfof no repj akyerj nyinaa ne sj nnipa pii bu afoforc sj wcn so nni mfasoc.

2.5.4 Mmrane

Addow (1975) ma yjhunu mmrane sj merj a onipa bi ayj adepa de gye abodin. Ebinom nso di animsjm de bc wcn ho nsamrane. Cse, saa kwan yi ara na ama jnnj yi yjanya mmrane a yjde batabata edin ahodoc ho yi. Asjm yi yj nokorj turodoo jfiri sj, asetena yi mu bra obi bc ma ctumi nya edin bata ne din ankasa ho. Hwj nhwjsoc ahodoc a edidi soc yi.

Nhwjsoc :

1. Katakylie...
2. Atumfoc.....
3. Pudio
4. Opusuanini...
5. Cfjntjmfrijm.....

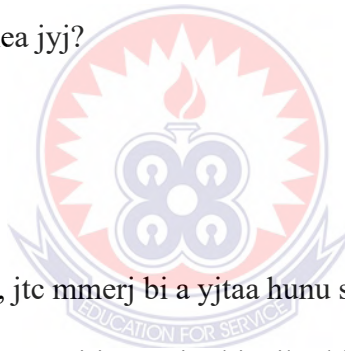
Saa mmrane ahodoc yi rekyerj tumi, diberj anaa sj su bi a onipa bi yi no adi.

2.5.5 Ampj-mmuaej Asjmmisa

Ampj-mmuaej asjmmisa yj asjmmisa a jnhia nyiano biara. Wctaa bisa de yj susudua wc asjm bi ho ma atiefoc hunu asjm kore pctee. Ahyjnsodej a wcde ma no ne asjmmisa agyinahyjdej (?). Nhwjsoc ahodoc bi na edidi soc yi.

Nhwjsoc :

1. Onua, wote hc korm reyj dejn?
2. Wunim sj afe ato yjn nnj?
3. HUU! Adjn, wuntwa w'ani?
4. Anwonsjm bjn na mete yi?
5. Meyj djn makyerj nea jyj?

2.5.6 Ntimu

Oduro (2017) ma yjhunu sj, jtc mmerj bi a yjtaa hunu sj cdwontofoc bi tumi to dwom anaa ckyerjma bi nso tumi yan twene titi ne nsjm bi a jho hia no mu anaa jyj dj pa ara.

Ntimu yj kasasuo a cnwomfoc de di dwuma wc anwonsjm mu wc berj a cpj sj csi asjm, ckasasin anaa ckasamu tiawa bi so dua ma akenkanfoc hyj no nso. (Mazur, 2006). Me ne animdefoc yi yj adwene jfiri sj, mpanimfoc bu bj bi sj, “Beaej ctomfoc taa bc no, na jhc na jhia no.” Kyerj sj, cnwonsjm titi ne nsjm mu a, na cde rekyerj atiefoc ne akenkanfoc sj wenhyj beaej hc jnso na wcmfa aba bi mfiri hc. Yjbjtumi ahwj ntimu ahodoc yi.

Nhwjsoc:

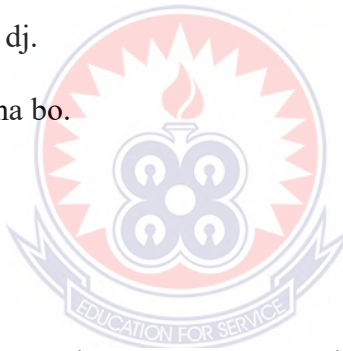
- a. Wosow ne ti, gu ahome **ka sj**,
- b. Hwj nnuan a jkyjn hc **ka sj**

2.5.7 Jbj

Jbj yj kasakyerjmu anaa kasafrenkyemm bi a nsjm bi a yjppj sj yjka asjm na yjde si so dua ma nnipa te asjm no ase pefee. Ctoa so sj abjbuo yj kasa aduradej a, jma kasa no yj dj, sane yj hwam. (Agyekum, 2011). Jbj da adwene titire bi a jwc asjm no mu adi ma ne nteasej yi ne ho pefee. Mmjbuo yj nyansasjm a jmu dc. Wcde kyerjkyerj nsjm mu, de twa asjm tiawa ma jyi adwene bi a jwc nsjm no mu adi hann. Dej jtej ne sj jbj wc anwonsjm mu a, jma ne tie ne n'akenkan yj dj sane yj hwam.

Nhwjsoc:

1. Afe biara ne mu nsjm.
2. Fa saa da m'ase nyj dj.
3. Etuo pae a, jsi barima bo.

2.5.8 Sj- nipa

Asjmfua sj-nipa firi nsjmfua mmienu *sj+nipa* mu. Asjmfua sj-nipa gyina hc ma kasadwini mu adej bi a jnyj nipa na mmom jyj nnejma a nnipa yj pjppjppj. Sj-nipa yj kasasuo bi a wctumi de mmoa anaa biribi a nkwa nni mu te sj nhoma, aboc, mmepc, mframa, asuo ne abcdej ahodoc bi ma no tumi di dwuma te sj nea nnipa reyj biribi ara pj (Agyekum jwom ha).

Sayakhan (2019) nso ma yjhunu sj sj-nipa yj berj a yjde abcdej bi a jnyj nipa di dwuma sj nipa pjppjppj. Nea animdefoc yi aka yi nyinaa kyerj sj, sj-nipa di dwuma sj abcdej cyj nipa nanso cnnyj nipa.

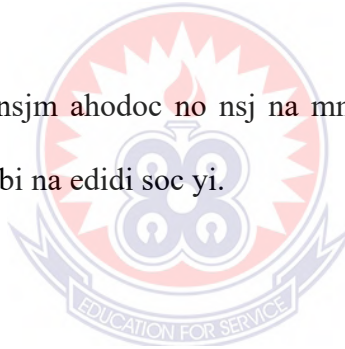
Nhwjsoc:

1. Ancpa bosuo a jka mpanin ne mmcfra hyj.
2. Na cyare agu no mpokyerj.
3. Nsuwansuwa adeda komm.

2.5.9 Abirabcsjm

Jyj kasasuo a asjm a obi reka ne dej cde rekyerj no nnam baabiara. Ckyerj sj yjtaa hyia saa abirabc nsjm yi wc ohurokasa mu ne berj a obi nso pj sj cdi ne ycnko ho fjw. (Agyekum, 2011).

Wei kyerj sj, abirabc mu nsjm ahodoc no nsj na mmom jma nteasej soronko wc nsjm mmieniu bi ntam. Nhwjsoc bi na edidi soc yi.

Nhwjsoc:

1. Nkuraa ne nkuro so ayeyj manyamanya.
2. Mpanin ne mmcfra ani agye.
3. Obi asetena anigye, obi asetena awerjhoc.

2.5.10 Anihanehane

Kasasuo a emu nsjm ka no yjato mu nkyene ma ayj nwanwa ne saa nti jtc mmerj bi a na ayj den sj obi bjgye adi. (Azasu & Geraldo, 2004; Muhammad, 2019). Kasadwumfoc de saa kasasuo yi di dwuma wc anwonsjm mu ma jyj dj de wie pjyj. Nhwjsoc ahodoc na edi soc yi.

Nhwjsoc:

Abcdej nyinaa de ahokeka, anigyej ne ahurisie reteam sj.

Ybjhunu kasasuo ahodoc yi nyinaa ho nhwjsoc ahodoc no afiri anwonsjm ahodoc nsia a megyinaa so yjj nhwehwjmu yi. Saa anwonsjm yi ne; Afe ato yjn, aseda, jnyj ka nko ne ohia, asetena, yjaba na yjn kcebeam ne aboa opete.

2.6 Anwonsjm Su

Yjka biribi su a, na yjrekyerj sjnea adekorc no tej anaasj cyj ne ho. Su a jwc biribi ho no tumi yj papa anaa bcne. Su boa ma yjhunu sjnea biribi tej pctee a kyematoc biara nni mu. Sjnea biribiara wc su no, sj anwonsjm tej ara ne no.

Agyekum (2011) ma yjhunu anwonsjm su pii. Cse anwonsjm wc nsensanej ntiantia. Inne a jwc nsensaneej awieej no taa sisi so pjjppj na ntimu nso wc mu pa ara. Kasasuo di dwuma wc mu sene kasadwini ahodoc no nyinaa na afei nso agorcemma a wewe mu no nncso te sj atwerj nkaej no.

Oduro (2017) nso de to so sj, anwonsjm nni akwannya a jde kasapjn di dwuma. Cnwonfoc no taa bc nsjm ahodoc a cde renwono anwonsjm no pua so. Cse, anwonsjm mu nsjm no nncso te sj atwerjtoamu ne ahwjgorc. Nkyerjkyerjmu ne kasa tenten biara nni mu. Mfoninyj wc anwonsjm mu esiane kasasuo a cde di dwuma no nti.

2.7 Anwonsjm Mpjnsjimpjnsjmu

Krampah (1997) kyerj anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu sj, sj yjrehwj anwonsjm bi mu ahunu ckwan a cnwonfoc no faa so nwonoo ne nsjm no. Ne botaej titire ne sj yjbjnya nteasej wc mu na yjahunu nnejma a cnwonfoc no de dii ne dwuma maa anwonsjm no yjj dj tcc asom. Ckyerj sj, sj yjreyj anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu a, na yjppj sj yjhunu ne nhyehyjej, asjntitire, mfonin, nsjnsisisoc, ckasa mmra nhyehyjej, ckasa, nnyegyeej ahodoc a jwowe mu.

Annan (2017) se, yjwc akwan a yjfa so yj anwonsjm mu mpjnsjimpjnsjmu. Ckyerj sj, jwc sj wodi nkan kenkan anwonsjm no nya mu adwempe. Afei kan no den ne mprenu so wc berj obiara nni wo nkyjn. Jba saa a, jbjboa wo ama woate nnyegyeej a jwc nsjmfua no mu no yie. Baabi a nhomesoc wc no, jsj sj wohyj no nso.

Annan (2017) kc so toa so sj, wobjtumi ama obi akan ama w'atie anaasj wo ara wobjkan agu apawa so na w'abc atie no mprjn dodoc biara wopj. Jbjhia sj wobjkan no mprjnsa so na ma w'adwene nsisi nsjmfua no so na hwj sjdej anwonsjm no reka. Tie anwonsjm no nnyegyeej sj jda bckcc, jyj abufuo, jtc adwenemu, jyj awerjhoc ne ade. Hwj baabi a w'aduru ne dej woretie no yie. Nsjmfua a jnya nsunsuanesoc wc wo so no nso hyj no nso. Yei akyi no sane hwj anwonsjm no su anaa ne bcbea ne ne nhyehyjej. Nkyerjmu ahodoc a animdefoc yi ama yi nyinaa kyerj sjnea yjfa pjnsjimpjnsjm anwonsjm mu wc merj a yjrehunu cnwonfoc no tebea ne asjntitire no prjko pj.

Anwonsjm biara kan gyina ne su ne ne bcbrij so. Jho hia sj ckenkanfoc no danedane ne nne ma jne anwonsjm no su sae. Afei, chwj faako a jsj sj cgyina, dej jsj csi so dua, dej jsj sj ctwetwe mu, dej jho hia sj cbubu mu ntiantia ne ade. Yeinom nyinaa boa wc berj a obi repjnsjimpjnsjm anwonsjm mu (Nketia, 1975).

Oduro (2019) se, sj yjreyj anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu a yjmmc mmcden nhyj nnejma a edidi soc yi jnsa. Asjntitire anaa adwentitire a anwonsjm no de reto dwa, tebea a ctwerjfof no wc mu ne anwonsjm no nhyehyjej. Kasasuo, mfonin ahodoc ne ckwan a ctwerjfof no de emu biara pagya nteasej.

Agyekum (2013) ka sj, anwonsjm kasa mmara no gyina hc ma nhyehyjej a jne w b g ty ckasasini, ckasamufa ne ckasamu ahodoc a afaafa no ne nsensaneej ahodoc no kurakura. Kasadwumfoc biara danedane ckasamu nhyehyjej mu na ama akenkanfoc ani agye adwuma no ne ne wiase asetena mu. Wctaa de atwerj mu agyinahyjde j bi tete sj mmisaej, osisan, osiwieej, nsanhc ne chyj di dwuma wc wcn anwono mu (Annan, 2017).

Csane ka sj, wcde ckasamu tiawa, ckasamu mmcho ne ckasamu kuntann hyehyj wcn nsjm ma no di mu sane yj dj. Akwan pa a animdefoc yi akyerj afa anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu yi nyinaa yj nea jbjboa sj yjde di dwuma a.

2.8 Anwonsjm so Mfasoc

Anwonsjm yj biribi a jsombo wc nipa asetena mu. Jho hia yie pa ara na yjntumi ntena ase wc merj a jnka yjn ho. Animdefoc binom akyerj wcn suahunu afa anwonsjm so mfasoc ho. Yjnhwj mfasoc ahodoc a edidi soc yi.

Darkwa (1973) ma yjhunu sj wcde anwonsjm kamfo sane de ka anigyesjm anaa awerjhosjm. Dej cnimdefoc yi aka no yj nokorj turodoo jfiri sj, cmanfoc bc dwa na sj jyj anigyesjm a, wcnwono anwonsjm de bc binom aba so wc wcn nwuma pa ho. Saa ara nso na sj adwabc no yj dej jyj awerjhoc a, wcnwono anwonsjm a jfata de ma wcn a wcatwa ahyia hc no.

Anwonsjm yi hu firi nipa so (Nketia, 1975). Ctoa so sj jma anigyej na jsane nso kyekyere nipa werj.

Agyekum (2011) nso kyerj yjn sj anwonsjm boa ma yjhunu cmanfoc bi tumii a wcwc wc ckasa bi so, wcn suahunu ne sjdej wcn adwene mu a jdc tej. Jda abakcsjm ne mpaninsjm adi. Yjde anwonsjm no bi kamfo adepa a obi ayj sane de bc akutia tia asetena mu nnebcne bi te sj aniha, kcnkcnsa, pjsjmenkomenya, korcno ne brabcne a jkeka ho. Biribiara a nnipa pj sj jtenu hc daa na jnyera no, mprj pii no wcde saasae anwonsjm.

Mfasoc ahodoc a animdefoc yi aka ho asjm yi da adi pefee sj, adasa ntumi ntena ase wc berj a anwonsjm nka yjn ho. Berj a yjreka na yjretie no, na jreboa yjn ama yjanya mu aba.

Mprj pii no, yjretie anwonsjm no, na jreboa ama nsjm ahodoc bi a jha yjn no tumi firi yjn so, na chaw ne dadwenehunu binom nso, yjto gu a yjnnwene ho bio.

Bio, m'ate asej sj, anwonsjm ma yjnya cdc soronko de ma afoforc. Sj onipa tie anwonsjm na jmu nsjm yj dej jkyerj cdc a, jboa ma nea cretie no no nso de di dwuma wc n'abrabc mu jfiri sj, jkanyan n'atenka ma no hunu hia a jhia sj ckyerj cdc ma afoforc.

Sj yjde yeinom to nkyjn a, yjhunu sj anwonsjm boa ma yjsua abrabc pa wc merj anka na yjte abrabc bcne bi mu. Ebue yjn adwene mu ma yjsua kasapa, tetekasa ne mpaninsjm. Nsjmfua ne kasasuo ahodoc a jdi anwonsjm mu ahim no boa ma yjn kasa ho te sane ba nyam. Ne korakora no, anwonsjm boa ma yjhunu adomakyjdey ahodoc a nipa wc. Nipa nam saa adomakyjdey yi so nya wcn nsa ano nwuma, na jboa ma wcn ya biribi de bc wcn ho de hwj wcn ho ne wcn abusua ma anigyej ba asetena mu.

2.9 Hwan ne Kwabena Adi?

Kwabena Adi yj cpanin bi a cwoo no wc Akuropcn Akuapem. Ckcc sukuu wc Akuropcn Salem, St. Andrews Training College a na anka jwc Akuropcn no ne Presbyterian Training College wc Akuropcn Akuapem. Ckctoaa n'adesua so wc sukuupcn a jyj University of Ghana no mu. Twi kasa yj kasa a wcde twaa ne furuma. Saa enti na n'ani gye ho pa ara. Yei enti woani ho agorc koraa wc n'asetena mu. Cyj cpanin bi a na woakwadare wc kasa no mu yie. Merj a na cte asej no, cnam akwan pii so boa maa Twi kasa no tuu mpcn. Ne nimdej ne suahunu a na cwc no wc Twi kasa no mu maa cnyaa akwannya pii wc kasa no

mu. Anwanwasjɔm ne sɔ, na Adi nim Twi kasa no ma jɔj ahomka. Na cnam so twerjɔj nwoma ahodoc bebree.

Nwoma ahodoc a Adi twerjɔj no bi ne;

Mewc bi Ka (Poetry book)

Brako (Book)

Oyi Su Ngjɔj (Book)

“Poems for children” (Poetry book).

Mmeaej ahodoc a edidi soc yi na Adi yjɔj adwuma wc berj na cte asej no. Ckyerjɔj adej wc Winneba Presbyterian Primary, Akuropcn Presbyterian Primary, Akuropcn Presbyterian Middle Boy’s Boarding school (Salem) ne St. Andrews Training College Mampcn Asante. Afe apem, ahankron aduosia nan (1964) mu na ogyae adekyerj kcyjɔj adwuma wc Bureau of Ghana Languages. Jno akyi no, csane bɔjɔj Children’s Literature Foundation titirani. Afei cbɔjɔj titirani abadiakyire wc Ghana Writers Association. Ansana cretoa ne nananom wc nsejdo no, na cyj okuapemhene Kyeame.

Jwom sɔj ckc ne kra akyi dej, ne ba a wcfɔj no Kwaku Boohen maa metee asej sɔj, na n’agya yj obi a Twi kasa da n’akoma so pa ara cbcc mmcden biara nso maa so maa jgyee nhini. Afei ctoaa so sɔj, na Cpanin Adi ani gye nhomatwerj ho, nwoma kan, na cpj sankubc ne mmoayjn. Nea jkyjn so koraa ne sɔj na cdc ne man pa ara. Wei da adi wc ne nwoma a ctwerjɔj a w’ato ne din sɔj “Brako” no mu. Nwoma no din toc akyi no, cma akenkanfoc hunuu wei faa ne ho;

“Nea m’ani gyina na me kcn dc,

Nea m’ani sc na mekamfo,

Nea jma m’ani gye ne ahotc,

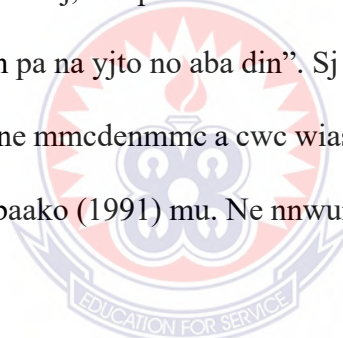
Nea jma meserew hyj me ma,

Biakoyj, ahofama, adwumayj ne cdc.

Nea ebunkam ne nyinaa so:

Me man ho dc”.

Saa nsjm ahodoc yi ma yjhunu sj, na cpanin Kwabena adi yj nnipa soronko koraa wc cman yi mu. Mpanin se; “Csaman pa na yjto no aba din”. Sj wohunu sj, m’afa ne nwoma de redi dwuma a, na jnyj hwee sj ne mmcdenmmc a cwc wiase cbcej nti ara. Ckcc ne kra akyi afe apem, ahankron aduokron baako (1991) mu. Ne nnwuma pa nti, yjsrj nananom sj, wcmma no atenaej pa wc Nsejdo.

2.10 Mewc Bi Ka Anwonsjm ho Asjm

Nhwehwjmu dwumadie yi nyinaa gyina ‘Mewc bi ka’ anwonsjm nwoma a Kwabena Adi twerjej no so. Jwom sj ctwerjj nwoma yi wc afe apem, ahankron aduoson num (1975) nanso afe apem, ahankron aducwctwe nkron (1989) mu na Bureau of Ghana Languages, Nkran sane tintimm jwc Tema Press of the Ghana Publishing Corporation. Nhwehwjmu dwumadie yi mu no, mebjtee sj Kwabena Adi akc ne kra akyi. Nanso mpanin se “Onipa wu, nanso ne tjkrj dej jmporc.” Saa nti, akyirikafoc hunuu yj a jyj sj webjfa Adi nwoma

ama Twi adesuafoɔ binom a jnj yi wɔwɔ ntoasɔɔ sukuu mu a wɔreyj kasadwini asua na wɔnam saa yj so atwerj ho nschwj wɔ wɔn nschwj konini no mu.

Anwonsjɔm a jwɔ nɔwoma no mu nyinaa dodɔɔ yj aduɔson jnan (74). Ctwerjfoɔ no twerjj anwonsjɔm no faa nsjntitire ahodɔɔ bi te sj, anigyej, anisc, mmoa, cbra, akwanhyia, awieej, ahobanbc, wiem nsakraej ne abodin ho. Afei nso, jsane kasa fa abooboodie, nkuranhyj, afutuo, ahobrjsej, akutiabc, abasobc ne cbra yi mu nnejma pii ho. Sjnea nɔwoma no din tej no, sj jne mu nsjɔm ara. Jreyj ayj sj, nsjɔm ahodɔɔ a jwɔ anwonsjɔm ahodɔɔ no mu no nyinaa gyinaa abraɔɔ nkanka Akanfoɔ abraɔɔ so. Kasa a jwɔ anwonsjɔm ahodɔɔ no mu no pii jyj dj na jyj kasa kann a jmu nteasej hia badwenba. Ctwerjfoɔ no too nɔwoma no din '*Mewc bi ka*', na mesusu sj nɔwoma no din ne ne ho sj. Cbɔɔ mmɔden kasa faa nsjɔm ahodɔɔ a atwa yjn ho ahyia ho. Na wei boa ma yjhunu sj, obiara ckenkan nɔwoma yi bjnya ne kyjfa wɔ mu. Nsjntitire ahodɔɔ no nyinaa bc yjn nkaej sj, abraɔɔ yj aforosane na sj yjgyina pintinn a, yjbjwie nkonimdie mu.

2.11 Cfa yi Tcfabc

Animdefoɔ a wɔakwadare wɔ atwerj ne kasa mu bi te sj Agyekum (2011), Finnegan (2012), Annan (2017), Krampah (1997), Okpewho (1992), Azasu ne Geraldo (2004), Oduro (2019), Angmor (2001), Oduro (2017) nom ne nkaej pii dwumadie ne nkyerjɔm ahodɔɔ no ama yjahunu sj, kasadwini ka nnipa abraɔɔ ho a yjgya no hc a jnnyj yie. Jboa twa abraɔɔ ho mfonin kyerej yjn ma yjhwj so bc abraɔɔ pa. Agyekum (2011), Finnegan (2012), (Prempeh (2012) ne pii kyerej sj kasadwini gu ahodɔɔ mmienu a jnomom ne atwerj ne ano

kasadwini. Wckyerj sj saa kasadwini ahodoc yi nyinaa ka ho bi na nnipa abrabc tumi nya nkcsoc.

Afei, animdefoc yi nkyerjmu ahodoc no ama yjahunu anwonsjm ahodoc bi te sj, okunini nwentene, tete anwonsjm, atosjm ne dej jkeka ho. Nyj wei nko, animdefoc yi ama yjahunu nnejma a jwc anwonsjm mu. Annan (2017)) ne afoforc binom nso maa yjhunu ckwan a yjfa so yj anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu. Agyekum (2011), Nketia (1975) ne Darkwa (1973), wcn nyinaa boa maa yjhunu mfasoc a jwc anwonsjm mu. Mfasoc ahodoc a wmaa yjhunu no bi ne sj, anwonsjm boa ma nnipa binom nya wcn nsa ano nnwuma na jnam so ma wcn sika de bc wcn ho de bi hwj wcn ho ne wcn abusua. Wcsana maa yjhunu sj, anwonsjm boa ma yjsua kasa na jnam so ma yjhunu abcdej mu nnejma ahodoc bi din a yjmmrj ho. Afei nso, anwonsjm boa ma yjn ano te. Afei, jboa ma yjhunu nnipa mu kasa. Wckyerj, jpepa ferej firi nnipa ani so.

Cfa yi ara boa maa yjhunu adwenemsjm a jbjboa mpjnsjimpjnsjmu dwumadie yi. Saa nhyehyjej adwenemsjm a De Saussure (1983) de baej yi ma yjhunu sjnea kasadwumfoc si fa hyehyj ne nsjm. Afei, nsjmfua a kasadwumfoc de di dwuma nso, nhyehyjej adwenemsjm ma yjhunu. Saa ckwan ahodoc yi boa ma akenkanfoc nso hunu ckwan a wcbjfa so apa nkataho a cnwonfoc de akata ne nsjm no ho na ama nteasej mapa ayj adwuma.

Afei, chwehwjmufoc no sane gyinaa Hymes (1974) kasapa nnyinasoc (s.p.e.a.k.i.n.g) adwenemsjm so de nkyerjmu ahodoc maej wc anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu no mu. Kasapa nnyinasoc yi ma yjhunu nnejma ahodoc bi a cnwonfoc hwj wc merj a cretwerj anaasj creka

anwonsjm. Saa nnejma yi bi ne berj ne beaej, atiefoc, botaej ne kasa no nhyehyjej ne sjnea ne su tej. Afei yjhunu tebea a cnwonfoc no wc mu sj jyj anigyej anaasj awerjhoc. Bio, yjhunu nnejma bi te sj ckwan a cnwonfoc no fa so de ne nsjm no to dwa wc n'anwonsjm no mu ne ckasa mmara nhyehyjej jwc kasa ho. Kasapa nnyinasoc ho hia wc dwumadie yi mu jfiri sj, jkasa fa kasa ne jho dwumadie ho. Saa nti, jreboa ama dwumadie yi ama awie pjyi.

Annan (2017) ne Agyekum (2013) ma yjhunu sj cnwonfoc nam kasa mmara so na jnwono ne nsjm. Jkyerj sj, kasa biara a nnipakuo bi ka no, nsjmfua di akotene wc ne nhyehyjej mu a yjntumi ntwaa nnya. Saa nti jnni ho kwan sj yjfefa nsjmfua no hyehyj no biara biara kjkj a yjnhwj mmra a jma ho kwan ma yjtumi keka saa nsjmfua ankorjkorj no bc mu.

Kwabena Adi nso mmcdenbc a cbc de twerjj anwonsjm ahodoc yi nso, mekaa ho asjm kyerjj hia jhia nti a, ckc ne kra akyi nso yjdaso sua n'anom nsjm.

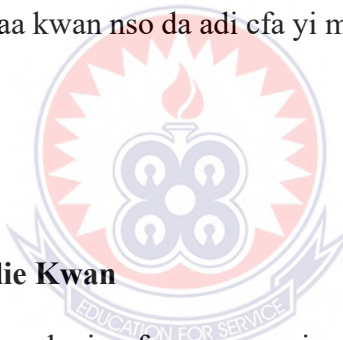
Animdefoc yi nsjm a wcaka afa anwonsjm ho yi ama yjahunu sj, anwonsjm mu nteasej hia cbadwenba ne obi a cnim de wc kasa mu. Jmu nyansapc no hia cba nyansafoc na wcatumi asane. Yei nyinaa ka fua so sj, anwonsjm bue yjn adwenemu, ma yjhunu kasa na jkyerj yjn nkyi.

ETIRE JTC SO MMIJNSA

NHWEHWJMU DWUMADIE NO HO AKWANKYERJ

3.0 Nnianimu

Cfa yi hwj akwan ahodoc a mefaa so yjj nhwehwjmu yi. Jhwj nhyehyjej a mede yjj nhwehwjmu no, nnipa a menyaa wcn hc mmoa, kwan a mefaa so nyaa wcn hc mmoa, berj ne beaej a nhwehwjmu no kcc so. Nhwehwjmu yi ho akwankyerj bi ne nsjmmisa, nkcmmtwetwe ne ahwjej. Afei, nwoma a mede yjj mpjnsjimpjnsjmu no nso, jka ho asjm. Anwonsjm dodoc a megyinaa so yjj mpjnsjimpjnsjmu no, cfa yi bjkyerj. Chaw ahodoc a mehyiaa wc nhwehwjmu akwan no mu ne akwan a chwehwjmufoc no faa so sii saa akwansidej ahodoc no nyinaa kwan nso da adi cfa yi mu. Ne korakora no, cfa yi bc etire yi mu nsjm ahodoc no tefa.

3.1 Nhwehwjmu Dwumadie Kwan

Nhwehwjmu yi mu no, chwehwjmufoc no annyina nkontabuo akwankyerj so na jyjj nhwehwjmu no. Saa kwan yi ara so na cnam nyaa nsjmmoano ahodoc no nyinaa. Chwehwjmufoc no gyinaa nkyerjkyerjmu akwankyerj so na jyjj nsjmmoano no de yjj mpjnsjimpjnsjmu no ho adwuma.

3.2 Nhwehwjmu dwumadie a Jnnyina Nkontabuo so

Owu-Ewie (2017) ma yjhunu sj nnyinasoc ne nsjmmisa ahodoc ne nkcmmtwetwe na yjde nya nimdej ahodoc no nyinaa firi nnipa binom nkyjn.

Oduro (2015) kyerj sj nhwehwjmu dwumadie a jnnyina nkontabuo so yj nhwehwjmu no mu baako a yjde yjn ani to fam hwj nneyjej ahodoc a jbjma yjanya osuahunu ne nimdej afiri nnipa binom a yjsusu sj wewc nimdej sononko bi nkyjn. Sei nti na jhyjj chwehwjmufoc no maa cde saa nhwehwjmu kwan yi dii dwuma yi.

Nhwehwjmu akwankyerj a jnnyina akontabuo so ma kwan ma chwehwjmufoc no nam nsjmmisa, ahwjej ne nkemmcbe ahodoc so nya nimdej firi afoforc a wewc nimdej no hc a jnnyina akontabuo so na mmom nkyerjkyerjmu so (Owu-Ewie, 2014).

Creswell (1998) ma yjhunu sj, nhwehwjmu dwumadie a jnnyina akontabuo so boa twe chwehwjmufoc no adwene si wcn a wewc nhwehwjmu no ho nimdej atenaaj, wcn adwenkyerj, amammerj ahodoc ne wcn abrafc mu nsjm so. Saa nnejma yi nyinaa na jka bom maa chwehwjmufoc no nhwehwjmu no wiewe pjyj.

Chwehwjmufoc anamcm a ctuuij boa no maa cnam akwan ahodoc so tee anwonsjm ahodoc no ase. Bio, cnam so tumi paa anwonsjm ahodoc nsia (6) a cde bjdi dwuma afiri anwonsjm aduonon nnan (74) no mu. Yei boa no maa ctumi bisaa ne nsjmmisa a jbjboa dwumadie yi nyinaa wc ckwanpa so. Afei, nsjm ahodoc binom anoyie baa ntjm na cnam so nso nyaa mmuaej jfata de buaa nsjmmisa bi te sj 'jna jyjj dejn' na 'wodwene ho sijn' ne dej jkeka ho.

3.2.1 Nhwehwjmu Dwumadie a Jnnyina Nkontabuo so ho Mfasoc

Suahunu ne nimdej ahodoc a chwehwjmufoc no nya firi afoforc a wewc nhwehwjmu yi ho nimdej no boa ma nhwehwjmu dwumadie no wiewe pjyj. (Owu-Ewie, 2017). Chwehwjmufoc

no faa saa ckwan yi so sjde jbjboa no ama woanya nimdej ne osuahunu wc anwonsjm ahodoc ne nnipa a woapaw wcn de rebjdi dwuma no.

Afei, nhwehwjmu a jnnyina nkontabuo so yi boa chwehwjmufoc no maa ctumi tuu anamcn wc ne nkemmedie, nsjmmisa ne nkitahodie mu maa nnejma binom a ahunta no daa adi pefee. Bio, jboaa chwehwjmufoc no maa no nyaa nimdej foforc bi a anka na cni kaa dej wanya afiri anwonsjm ahodoc no mu ho wc nhwehwjmu dwumadie no mu. Wcde yeinom to nkyjn a, nsjntitire, kansasuo a jwowe anwonsjm ahodoc no mu ne sjnea cnwonfoc no hyehyjj n'anwonsjm ahodoc no, jboaa chwehwjmufoc no maa ctumi de anwonsjm no mu nsjm totoo abrabc yi mu nsjm foforc ho maa cnyaa nteasej mapa wc anwonsjm mpjnsjimpjnsjmu dwumadie yi ho.

3.3 Nnipakuo a Nhwehwjmu Dwumadie yi fa wcn ho

Nhwehwjmu dwumadie yi nyinaa gyina adesuafofoc a wcwc ntoasoc sukuu ahodoc mu a wcsua Asante Twi, ne nkorabata a jyj kasadwini (anwonsjm) no ho. Owu-Ewie (2017) ma yjhunu sj, nnipakuo a nhwehwjmu dwumadie fa wcn ho yj nnipa a wcn su yj pj anaa mpo sj wcte bjn. Cse, esiane sj wcte bjn nti no, wcyj adej a jsesj anaa jyj pj sjde ckyerj jwc (Best & Kahn, 2006; Owu-Ewie, 2012) mu a Owu-Ewie de yjj ne nhwehwjmu dwumadie no.

Jnj yi, Kwabena Adi anwonsjm nwoma 'Mewc bi ka' jka nwoma ahodoc adesuafofoc no de yj nschwj de nya abodin krataa jwc ntoasoc sukuu mu no ho enti akchia sj wcn na jsj sj cde wcn yj nhwehwjmu dwumadie yi a, jbjboa. Yei ma chwehwjmufoc nya adwene bi sj wcn

na wcbjtumi aboa akyerj wcn adwene afa nhwehwjmu dwumadie yi ho. Afei, esiane sj cnwonfoc no kc ne kra akyi nti no, na jbjhia sj Asante Twi akyerjkyerjfoc binom bjboa ama nkyerjmu ne anoyie kakra wc kasa ahodoc binom ho na aboa ama dwumadie no awie pjyj.

3.3.1 Nnipakuo a mede wcn dii Dwumadie yi

Ntoasoc sukuu ahodoc pii na jwc eman yi mu nkanka Bonoman mu nanso, chwehwjmufoc no faa ntoasoc sukuu baako a jne Nkoranman Senior High school (NKOSEC) a jwc Seikwa, Tain mpctam adesuafof wcsua Asante Twi na cde wcn dii dwuma no. Jwom sj ntoasoc sukuu nan na jwc mpctam hc, nanso jmu baako a jyj Nsawkaw State Senior High School yj beaej a chwehwjmufoc no kyerj Asante Twi kasa no enti sj yjde ka ho a na akcyj sj woankasa worenunu wo ho na woeresere, anigyej biara nni mu. Afei, mmienu a aka no nso, mmerj nhwehwjmu yi rekc so no na wama akwamma kc wcn afie mu. Saa enti, na jho akchia sj cde saa ntoasoc sukuu yi mu adesuafof na jyj nhwehwjmu no. jfiri sj, wcn nso sua Asante Twi kasa no, na wcn adesua nkorabata no bi ne kasadwini a wckenkan nwoma “Mewc Bi Ka” a mede reyj nhwehwjmu yi. Afei, mede Asante Twi akyerjkyerjfoc mmienu a wewc NKOSEC nso dii dwuma wc nkcmctwetwee no mu.

3.3.2 Nnipa Pctee a wcn yaa Kyjfa wc Nhwehwjmu Dwumadie yi Mu

Chwehwjmufoc no yiyii adesuafof a na wcadi afe na afei na wreduru wcn mfej mmienu so a wcasua anwonsjm nwoma yi bi aduru baabi na jyj nhwehwjmu dwumadie yi. Adesuafof yi yj wcn a wresua Asante Twi nkorabata a jyj kasadwini (anwonsjm) no na

wcde atwerj wcn nschwj konini de anya wcn abedin krataa no. Saa adesuaafoc yi na chwehwjmufoc no ne wcn dii nkitaho faa dwumadie yi ho.

Na jyj chwehwjmufoc no botaej sj cde nnipa aduonum na jbjdi dwuma wc nkcmmcbc, nsjmmisa ne adwenetoatoa kwan so nanso cnyaa mu aduasa-num na cde wcn dii dwumadie no. Nnipakuo yi mu nkyekyjmu na edidi soc yi, jmu aduasa-mmijnsa yj Asante Twi adesuaafoc a jmu dunum yj mmaa, na jmu dunnwctwe yj mmarima. Mmienu a aka no yj mmarima akyerjkyerjfoc a wcakwadare jwc Asante Twi kasakerj mu a cwc nimdej mapa wc Akan kasa mu. Saa nnipakuo ahodoc yi nyiyiano ne adwenkyerj ahodoc no boa maa nhwehwjmu dwumadie no nsjmmoano kcc tctee.

3.4 Nyiyimu

Nhwehwjmu dwumadie no mu no, nsjmmoano pii na chwehwjmufoc no nsa kaej nanso jnyj ne nyinaa na na jho hia wc dwumadie yi mu. Yei nti na cfaa nyiyimu akwankyerj so yiyii nsjmmoano a jbjboa nhwehwjmu dwumadie no nkankc.

Chwehwjmufoc no nam saa kwan no so paa nnipa a wwc nimdej a csusu sj webjtumi aboa no wc dwumadie yi mu. Yei akhiri no, csane yiyii nsjmmoano ahodoc no bi de boaa dwumadie no.

Anwonsjm aduonon-nan (74 poems) na jwc nwoma no mu nanso jmu nsia (6 poems) a adesuaafoc no sua seisei wc ntoasoc sukuu mu no na ctwerj jho nschwj no na cde dii dwuma. Saa anwonsjm ahodoc yi na chwehwjmufoc no gyinaa so hwjj mu nsjntitire, kansasuo ahodoc ne sjnea kasadwumfoc no si fa hyehyjj anwonsjm ahodoc no. Yei nyinaa ka bom

na jmaa chwehwjmfoc no tumi nyaa anwonsjm ahodoc no maa cde dii dwumadie no nyinaa.

3.4.1 Anwonsjm Pctee a mede yjj Nhwewjmu Dwumadie yi mu

Sjne a yjaka dada no, anwonsjm no nyinaa yj aduoston-nan nanso anwonsjm ankasa a nhwehwjmfoc no nam nyiyimu akwankyerj so yiyij no yj nsia (6). Wcn din na edidi soc yi; **Afe ato yjn, Aseda, Jnyj ka nko ne ohia, Asetena, Yjaba na yjn kcebeam ne Aboa Opete.** Nea jhyjj chwehwjmfoc no maa cfaa saa anwonsjm ahodoc nsia (6) yi ne sj, jno na adesuafof no sua no wc ntoasoc sukuu ahodoc a wcsua Twi nkorabata a jyj kasadwini (anwonsjm) no. Jno so na asujej a wchwj ntoasoc sukuu nschwj twerj so bjgyina asc adesuafof yi ahwj.

3.5 Akwan a Chwehwjmfoc no faa so nyaa Nsjmmoano

Chwehwjmfoc no nam nhwjej, nkcmmbc, adwentoatoa, nsjmmisa a wanhyj da anhyehyj so, abjjfo kwantenpcn so ne aborcfo nwoma ahodoc so na nyaa nsjmmoano no. Yei akyiri no, csane kenkanee Akanfoc anwonsjm nwoma ahodoc binom na jnyaa nsjmmoano ahodoc no de dii dwuma no.

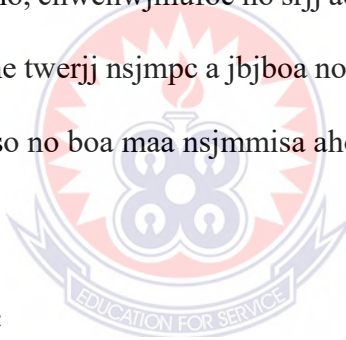
3.6 Nsjmmisa

Nsjmmisa yj anamcn a chwehwjmfoc nam so bisa nsjm nya nnyiano binom de di ne dwumadie. Chwehwjmfoc no nsjmmisa no nnyina nhyehyjej pctee bi so na mmom, cgyina nnyianoo ahodoc no so na w'abisa nsjm foforc edi soc. Nsjmmisa yj nkcmmtwetwe a jgyina nsjmmisa ne nnyiano so a ne botaej ne sj, cbisafoc no bjnya

mmuaej a jfata afiri dej crebua nsjmmisa no hc (Frey & Oishi, 1995:01). Cnam saa kwan yi so nyaa nsjmmoano a jsombo.

Chwehwjmfoc no de nsjmmisa ne adwentoatoa nyaa nsjmmoano firii Owura Abisa Bediako Maxwell ne Owura Amankwaa Sampson a wcn nyinaa yj Asante Twi akyerjkyerjfoc wc Nkonaman Senior High School hc. Adesuafofoc no nso kyerjj wcn adwene faa anwonsjm mpjnsjpmjnsjmu maa dwumadie no wiee pjyj.

Berj a nsjmmisa yi rekc so no, chwehwjmfoc no srjj adomfoc yi hc kwan twee nkcmmebc ahodoc no guu afidie so sane twerjj nsjmpc a jbjboa no bi guu krataa so. Nsjmmisa ahodoc binom a ctwerj guu krataa so no boa maa nsjmmisa ahodoc no annyera no.

3.6.1 Nsjmmisa so Mfasoc

Mpaninfoc bu bj bi sjj, “Obisafoc nyera kwan” na afei nso, “Nyansa jnni cbaakofoc tirim”. Saa enti na jhiaa sj chwehwjmfoc tu anamcn na cgye asuafofoc ne akyerjkyerjfoc binom a weakwadare wc Asante Twi kasa no mu hc nimdej. Jnam saa yj so maa mfasoc ahodoc a edidi soc yi daa adi.

Nsjmmisa no boa chwehwjmfoc no maa cnyaa nsjmmoano a na jsj nsjmmisa ahodoc a epuee dwumadie yi mu no.

Afei, nsjmmisa ahodoc no boa maa cnyaa nnyiano anaa mmuaej a na jfata wc nhwehwjmu dwumadie no mu. Bio, nsjmmisa no boa maa cnyaa mmuaej a jno ne nsjmmoano ma dwumadie no. Nsjmmisa no na jmaa chwehwjmufoc no nyaa nteasea mapa wc anwonsjm ahodoc no ho yie. Kyerj sj nsjmmisa no maa cnyaa nimdej jkc nkan na emu dc yie wc anwonsjm ahodoc no mu a, jboaa mpjnsjimpjnsjmu dwumadie no.

3.7 Nhwjej

Nhwjej yj sj worekc nnipakuo bi nkyjn na w'ahwj wcn nneyjej ne nnejma ahodoc a atwa wcn ho ahyia na w'atwerj ne nyinaa sdej jtej pjppj na wode ato hc ama biribi nti (Best & Kahn, 2006) a jwc (Owu-Ewie, 2017) mu.

Jwc nhwehwjmu dwumadie yi mu no, chwehwjmufoc no amfiti prjko pj amfa anwonsjm ahodoc biara kjkj na mmom cfaa mmerj de kcc adesuaafoc nkyjn hwj hunuu adesuaafoc pctee a wcsua nwoma no ne wcn nyaa nkitaho. Bio, ckenkanee hunu anwonsjm ahodoc a

jne nhwehwjmu no botaej bjfa na cde dii dwuma. Sjnea yjadi kan aka no, anwonsjm no nyinaa yj aduoston-nan (74 poems) nanso jmu nsia (6) na jbjboa dwumadie yi mprenpren yi. Anwonsjm no mu nsjm, sjnea cnwonfoc no hyehyjej, emu nsjntitire, kansasuo ahodoc no ne anwonsjm ahodoc no nhyehyjej.

3.8 Asante Twi akyerkyerjfoɔ binom Adwentoatoa wɛ nsjmmisa a jfa

mpjnsjmpjnsjmu no ho

Chwehwjmfoc nyaa animdefoc binom ne wɛn yjɔ adwentoatoa wɛ nsjmmoano no mu. Agya mpanin se; “Cbaako werj aduro a, jɔ”. Saa enti na jhia sj animdefoc binom nso boa wɛ nhwehwjmu yi mu nsjmmjmmoano ho, na yei boa maa menyaa nsjmmoano a jsombo de wiee dwumadie yi. Animdefoc a me ne wɛn hyia yjɔ adwentoatoa yi yj Asante Twi akyerkyerjfoɔ wɛ Nkoranman Senior High School Seikwa. Wɛn ne Owura Abisa Bediako Maxwell ne Owura Amankwaa Sampson. Esiane sj me na na mehia wɛn hc moa nti no, mekɛ wɛn anamɛn so ne wɛn kchyaia toatoa adwene faa nsjmmisa ahodoc jfa nhwehwjmu yi ho. Wɛdomm me maa menyaa nimdej pii kaa nea na mewc dada no ho.

Adwentoatoa boa ma adwenekyerjfoɔ no mu biara da ne suahunu ne ne nimdej adi ma jboa mpjnsjmpjnsjmu dwumadie (Marvesti, 2004 jwɛ Kusi, 2019) mu.

Nsjmmoano a chwehwjmfoc no nyaa no wɛ adwentoatoa mu no maa no hunuu ne sinte ne ne nimdej. Dej jwɛ mu ne sj, adwentoatoafoc no nyinaa boa tenetenee nsjmmoano ahodoc no, nyaa kasasuo ne nsjntitire ahodoc a cnwonfoc no de too dwa no, boa kyerjj anwonsjɔm ahodoc no nhyehyjej. Weinom nyinaa boa maa nsjmmoano no dii mu.

3.9 Nsjmmoano Ahodoc

Nsjmmoano gu mu ahodoc mmienu. Saa mmienu yi so na chwehwjmfoc no gyinaa so de yjɔ nhwehwjmu no. Nsjmmoano a yjɔnya no nnipa (primary source of data) nkyjɔn ne nea yjɔnya firi nwoma (secondary source of data) mu. Chwehwjmfoc no de yeinom nyinaa dii dwuma maa nhwehwjmu no wie pjɔj.

3.9.1 Nsjmmoano a cnya firi Nnipa Nkyjn

Nsjmmoano a yjnya firi nnipa hc yj dej chwehwjmfoc nya firi nnipakuo, ankorjkorjn anaa mpo adwetoatoa mu. Cnam nkcmmtwetwe so bisa nsjm, nhwjej ne mpo adwetoatoa so na cde nyaa nsjmmisa ahodoc no ho muej no maa cde yjj nhwehwjmu dwumadie no.

3.9.2 Nsjmmoano a jfiri Nwoma mu

Chwehwjmfoc no nyaa nsjmmoano no bi firii nwoma ahodoc a animdefoc binom adi kan ayj ho adwuma mu. (Adi, 1975, Owu-Ewie, 2017, Agyekum, 2013, Wiafe-Akenten, 2017, Asenso, 2009, Agyekum, Osam ne Apenteng, 2011) ne nkaej cnya firii abjjfo jntjnte so.

Oduro (2015) jwc Kusi (2019) nhwehwjmu dwumadie mu a jnnya maa dwa so nso, cnyaa nsjmmoano no bi firii mu.

3.9.3 Akwan ahodoc a chwehwjmfoc no faa so Boaa Nsjmmoano Ahodoc no ano de yjj Nyiyimu no

Abrabc yi mu sj onipa bi pj sj ctu anamen bi a, na jhia sj cyj ahoboaboa a jfata anamentuo no. Mpanimfom mpo se “Sj wofiti prjko pc wo se a, mogya na jba”. Yei nti na ahoboaboa hia pa ara wc biribi ara a yjpp sj yjyj mu no. Nhwehwjmu dwumadie no mu no, chwehwjmfoc no anha ne ho pii ankenkan anwonsjm aduonon-nan a jwc nwoma no mu nyinaa jfiri sj, asoej a jhwj ntoasoc sukuu nschwjtwerj so adi kan akyerj anwonsjm nsia (6)

a adesuafoɔ no nsua na wɛnhwɔ so ntwerɔ jɔ nschwɔ dada. Saa enti, chwehwɔmufoc no gyinaa nyiyimu akwankyerɔ so yiyii anwonsɔm ahodoc nsia no.

Chwehwɔmufoc no paw saa anwonsɔm nsia no jfiri sɔ jno na jɔjɔboa ama ne dwumadie no akc pɔpɔpɔ. Chwɔj nsjntitire, kasaɔ ahodoc a cnwonfoc no de di dwuma wɛ anwonsɔm ahodoc no mu ne ckwan a cnwonfoc no hyehyɔj anwonsɔm ahodoc no. Saa nsɔm yi na ctuu ho anamɛn de nyaa nsɔmmoano de yɔj nhwehwɔmu no. Jnam sɔ chwehwɔmufoc no kenkann nwoma ahodoc a animdefoc binom atwerɔ afa ne nhwehwɔmu dwumadie yi ho nti no, jɔboa maa cnyaa nimdeɔ pii kaa nea na cwc dada no ho maa jɔboaa nhwehwɔmu no yie.

3.9.4 Mpjnsɔmpjnsɔmu a jfa Nsɔmmoano no Nhyehyɔj ho

Chwehwɔmufoc no nam ne mmɛdenmɛ ne afoforɛ mmoa so nyaa nsɔmmoano wieɛj no, ckyekyɔj mu akuoakuo de maa anwonsɔm ahodoc no sɔdeɔ jmu biara fata. Yei akyiri no, ckyɔj nsɔmmoano no mu akuo mmijnsa de maa nsɔmmisa mmijnsa no. Ekuo a edi kan kasa fa anwonsɔm ahodoc no mu nsjntitire, emu biara mu kasaɔ a jwɛ anwonsɔm ahodoc no mu. Afei, ekuo na jtc so mijnsa no kasa fa nsɔmmoano a cnyaa no wɛ sjnea cnwonfoc no hyehyɔj n'anwonsɔm. Yei akyiri no, chwehwɔmufoc no de nsɔmmoano ahodoc no yɔj anwonsɔm no mpjnsɔmpjnsɔmu a nteaseɔ wɛ mu. Chwehwɔmufoc no gyinaa mpjnsɔmpjnsɔmu ahodoc no so sii gyinaeɔ a jtc asom maa nhwehwɔmu dwumadie no. Saa agyanatuo yi boa no maa adwenkyerɔ ahodoc binom nso tɛɛ dwa. Anwonsɔm nsia a cyi firii (Adi, 1975) anwonsɔm nwoma 'Mewɛ Bi Ka' so na cgyina nyaa nsɔmmoano ahodoc no.

3.10 Tcfabc

Etire yi da akwan ahodoc a chwehwjmufoc no nyaa nsjmmoano de yjj ne nhwehwjmu dwumadie no nyinaa. Jsane hwj nhwehwjmu akwankyerj ahodoc a cnam so dii ne dwuma ahodoc no. Chwehwjmufoc no ma yjhunu sj nhwehwjmu akwankyerj a cde yjj nhwehwjmu no nyinaa yj dej jnnyina akontabuo so. Cnam yei so maa yjhunuu nhwehwjmu akwankyerj a jnnyina akontabuo so mfasoc. Yei akyiri no, cmaa yjhunuu nnipa ahodoc binom a cne wcn nyaa nkitahodie de nyaa nsjmmoano de dii dwuma no ne ahoboaboa a cyjej de kchyiaa nnipakuo yi. Cnam nyiyimu kwan bi te sj nsjmmisa, adwentoatoa, ahwjej ne animdefoc binom adwenekyerj so nyaa nsjmmoano ahodoc no nyinaa.

Afei, etire yi sane hwj ckwan a chwehwjmufoc no faa so tasetasee anwonsjm ahodoc a cde yjj nhwehwjmu no ne dej enti a saa anwonsjm ahodoc no na cde dii dwuma. Nyj sjbe, nnipa biara kjkj na chwehwjmufoc no kepjj nsjmmoano wcn hc. Na mmom, cnam nyiyi mu kwanpa so paw nnipa a wwc nnimdejj na afei nhwehwjmu dwumadie no fa wcn ho na wcnnyaa nsjmmoano firii wcn hc. Nsjmmoano no akyiri no, ckyekyj jmu maa nsjmmisa ahodoc a jfa nhwehwjmu no ho sjnea emu biara die. Yei akyiri no, cgyinaa nsjmmoano no so pjnsjmpjnsjm anwonsjm ahodoc no wc cfa jnan no mu. Yei nyinaa wiee pjyj jsane nsusuij ne adwenekyerj ahodoc binom epue nsjmmoano no mu enti.

DWUMADIE YI MPJNSJMPJNSJMU

4.0 Nnianimu

Cfa yi ne dwumadie yi nyinaa fapem. Jha na merehwj na mede nsjmmoano no apjnsjimpjnsjm dwumadie yi mu nsjmmisa ahodoc no. Nsjmmisa ahodoc no nyinaa gyina Adi (1975) anwonsjm nwoma a w'ato ne din “**Mewc Bi Ka**” so. Cgyinaa botaej mmijnsa so na jyjj nhwehwjmu no. Botaej a edi kan kasa fa nsjntitire ahodoc a jda adi wc Adi (1975) anwonsjm ahodoc no mu. Dej jtc so mmienu hwj kasasuo ahodoc a jdi akotene pa ara wc Adi (1975) anwonsjm ahodoc no mu. Afei, botaej a jtc so mmijnsa a cde yjj nhwehwjmu yi ne; sjnea kasadwumfoc no hyehyjj Adi (1975) anwonsjm ahodoc no. Cnam botaej

mmijnsa yi so bjbua nsjmmisa mmijnsa no nyinaa ano. Cbjbua asjmmisa a edi kan, nea jtc so mmieniu saa ara akosi asjmmisa a jtwa toc so. Saa kwan yi bjboa ama nteasej mapa aba nhwehwjmu dwumadie no mu yie.

Mpanin se, “Yjnsane kokoromoti ho mmc pc”. Saa nti, sjnea mpjnsjimpjnsjmu dwumadie yi bjkc so tctee no, chwehwjmfoc bjgyina adwenemsjm nhyehyjej ahodoc no so sjdej jkyerj cnwonfoc botaej ahodoc a cde to dwa wc n’anwonsjm ahodoc mu, kasasuo ahodoc a cnwonfoc de di dwuma ne ckwan a cnwonfoc fa so de hyehyj n’anwono ahodoc no. Bio, chwehwjmfoc no bjgyina nsjmmoano ahodoc a cnyaa firii Asante Twi akyerjkyerjfoc binom hc ne nea cnyaa firii adesuaafoc a wcsua Asante Twi hc no so na woahwj anwonsjm ahodoc no mu nsjntitire, jmu kasasuo ahodoc ne sjnea cnwonfoc no si fa hyehyjj anwonsjm ahodoc no. Afei, wcbjfa nsjmmisa ahodoc no baako baako na w’agyina nsjmmoano ahodoc no so abua emu biara ano sjnea jfata. Cde adwenkyerj ahodoc jpuee wc nsjmmoano merj no bjyj mpjnsjimpjnsjmu na w’asi gyinaej wc asjmmisa biara so. Yei bjboa ama asjmmisa biara anya anoyie emu da hc frenkyeem a jtc asom.

4.1 Nsjntitire a ctwerjfoc no de reto dwa wc (Adi, 1975) Anwonsjm ahodoc no mu

Sjnea yjnim dada no, nsjntitire yj adwempe a kasadwumfoc gyina so hyehyj ne nsjm. Jno na nsjm no nyinaa kwa fa ho. Kasadwumfoc biara wc asjntitire pa ara baako edi mu wc n’adwuma mu ne nsjntitire kumaa a jyj mmataho mmataho (Agyekum, 2013).

Anwonsjm ahodoc a nhwehwjmu yi repjnsjimpjnsjmu yi nyinaa yj nea adesuafofoc a wewc ntoasoc sukuu gu so resua na wagyina so asc wcn ahwj. Nanso, ayj anwonsjm nti, wctumi ka no mmeaej ahodoc bi te sj ayie, abadintoc ase, afahyj ne mmeaej pii a Akanfoc abc dwa. Sjnea yjahunu dada no, nsjntitire ahodoc a jfiri anwonsjm ahodoc yi nyinaa mu no gyina Hymes (1974) Kasapa Nnyinasoc (SPEAKING) ne De Saussure (1983) Nhyehyj Adwenem (Structuralism) ticri so. Sjnea Hymes (1974) ne De Saussure (1983) adi kan aka no, ckasa hwehwj sj ckasafoc bjhwj ahyehyj ne nsjm yie wc merj nso a cregyina kasapa nnyinasoc nkorabata no so sjnea ne nsjm no bjwie pjyj na adi mu wc atiefoc asom ama asi chaw a anka jbjba no kwan.

“SPEAKING” atwerjdeh ahodoc no kyerj yjn cnwonfoc bi *Berj ne beaej* a cwc mu, *Nnipa a atwa ahyia beaej hc*, *Botaej*, *Kasa no nhyehyj*, *Tebea* ne nea jkeka ho. Cnwonfoc hwj nnejma wei nyinaa so na woagyina de ne nsjm anaa ne botaej ato dwa. Adi (1975) anwonsjm ahodoc no mu no, cgyinaa botaej anaa nsjntitire ahodoc binom so na cde ne nsjm too dwa. Anwonsjm ahodoc a cnwonfoc no gyinaa so de ne nsjntitire too dwa no na edidi soc yi, “Afe Ato Yjn”, “Aseda”, “Jnyj Ka Nko ne Ohia”, “Asetena”, “Yjaba Na Yjn Kcbeam”, ne “Aboa Opete”.

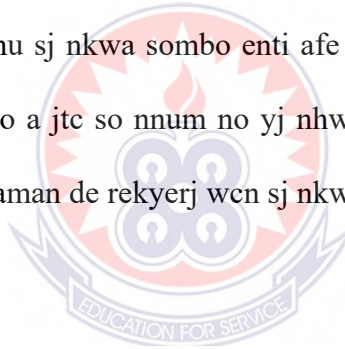
4.1.1 Asjntitire a jda adi wc ‘Afe Ato Yjn’ mu

Asjntitire a ctwerjfoc no de reto dwa wc saa anwonsjm yi mu ne sj: “Nkwa sene biribiara”, “Afenhyia de nkabom ba”, “Afe so a, na anigyej aba”, “Cdasani mfa aseda mma Awurade sj afe kc bjto no a”. Cnwonfoc no de nsesaej ahodoc bi a esi wc saa berj no mu bi te ewiem

a ayj frubann, mframa a emu ayj nwono, nsuwansuwa a awewe ne nea jkeka na jtwa mfonini de kyerj akenkanefoc.

4.1.1.1 Nkwa sene Biribiara

Cnwonfoc no de asjntitire ‘Nkwa sene Biribiara’ a jda adi wc ‘Afe ato yjn’ mu no rekyerj nnipa sj, sj wowc nkwa a, na wowc biribiara. Nsjmnoano no mu no, Owura Amankwaa de n’adwene too dwa fa sjdej nnipa pii no ara di aboobohunu wc merj a afe aso anaasj afe ano ahyia, sjnti ne sj, afe no mu no, wchyii chaw bi anaa mpo sj wesusu sj woannya nnejma sjnea anka wcpj. Wei na cnwonfoc no de retu adasaman fo sj, sj wewc nkwa a, jsene biribiara. Nnipa nhunu sj nkwa sombo enti afe to wcn a wesusu nni abooboo. Sj yjhwj anwonsjm no a, ekuo a jtc so nnum no yj nhwjsodej ma akenkanfoc wc afutuo a cnwonfoc no de rema adasaman de rekyerj wcn sj nkwa sene biribiara. Hwj nhwjsoc yi;

“Afe ato yjn nnj, onua afe ato yjn.

Nanso afe biara ne emu nsjm,

Ebia na obi de kyjn bi.

Onua, gyae awerjhow ne nkcmmdi,

Efisj nnj, afe ato wo”

Bio, cnwonfoc no ma yjhunu sj, jmfa ho ne nea jtoo obi jwc afe no mu, jbjtumi aba sj ebia na dej jtoo cfoforc no sene dej jtoo obi enti sj afe nya to yjn a, yjnto biribiara ngu na yjmma nkwa yjwc no nsom yjn bo.

4.1.1.2 Afenhyia de Nkabom ba

jha yi, cnwonfoc no rekyerj sjnea afe so a, jmfaho ne asjm a jwc nnipa binom ntjm, nnipa pii no ara yi cdc soronko bi adi de kyerj afoforc. Ckyerj sj, nnipa binom a anka wctete adowa nwoma so mpo to wcn mansoo ahodoc no gu saa berj no. Ne nyinaa ne sj, wcde cdc bc cdc mu de kyerj wcn anisc ne anigyej sj afe ato wcn. Yjhunu wei ho nhwjsoc wc anwonsjm no mu nkyekyjmu nwctwe no. Cse;

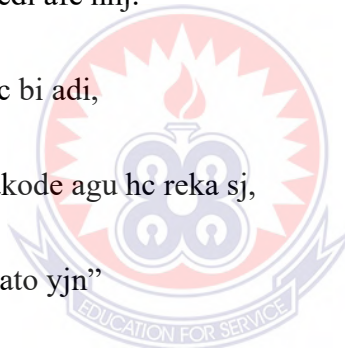
“Afe ato yjn nnj, onua, afe ato yjn.

Abusua ahyia redi afe nnj.

Atamfo reyi cdc bi adi,

Wcde atuo ne akode agu hc reka sj,

Ampa ara, afe ato yjn”

4.1.1.3 Afe so a na anigyej aba

Ctwerjfoc no de anigyej soronko a jyj a na nnipa nya na jreto dwa yi. Crekyerj sj, sj afe so a, nnipa nyinaa ani gye sj afe no akc abjto wcn nkwa mu. Sj adasamma hwj nschwj, nyarewa, akukuruhweasej ne mpo wcn adcfoc binom a wchweree wcn, na wcn dej wcda so te nkwa mu a, na jnhia wcn hwee sj anigyej nko ara. Cse, nnipa kyerj wcn anigyej yi wc ahosiesie soronko a wcde hyia afe no awiejj kwan. Ahosiesie binom tete sj; sjnea wcde nhwiren siesie wcn afie mu ne wcn mmctene so, mmoa a wcbjkum adi, nnwom ahodoc a wcto a jfa afenhyia no ho. Weinom ne nnejma pii na nnipa yj de kyerj sj wewc anigyej jsane sj, afe ato wcn.

4.1.1.4 Cdasani mfa aseda mma Cbcadej sj afe ato no

Mpjn pii no, jyj a na nnipa werj afiri sj nkwa a yjwc no jyj adenya kjsej a jfiri Cbcadej hc. Saa enti, n'aseda mpo, yjntaa mfa ma no. Wei na cnwonfoc no twe yjn adwene asi so sj, sj afe to yjn a, yjnfa aseda mma nea cmaa yjn nkwa no. Nnipa dodoc no ara kaekae nnejma bcne bi a jsisii wcn abrabc mu wc saa afe no mu, na jba saa a na wcn ankasa aseda a jwc sj wcde ma Cbcadej no dej, wcatwa agya. Jno nti na ctwerj rema yjahunu sj, jmfa ho ne nea jsii wc afe no mu, yjnkae sj yjbjda Cbcadej ase sj afe no ato yjn. Cse;

“Afe ato yjn nnj, afe ato yjn bio.

Scre ne anigyefo ani nnye.

Ntena hc komm nnwen nea atwam ho.

Kentene wo ho kcda Cbcadej ase.

Kae sj afe ato yjn nnj”.(Hwj NK.6)

Sj yjhwj nhwjsoc a jwc soro hc yi a, cnwonfoc no rema yjhunu sj, sj afe so a, papa mu o, bcne mu o, sj afe no ato yjn no dej, yjn ne wcn a wcn ani agye no nkabom nna Cbcadej ase.

4.1.2 Asjntitire ctwerjfoc no de to dwa wc anwonsjm “Aseda” mu

Asjntitire a cnwonfoc no de reto dwa wc saa anwonsjm yi mu ne sj: “Jsj nnipa sj wckyerj anisc”, “Boniyaj nnyj” ne “Anisckyerj yj nkuranhyj aduro”.

4.1.2.1 Jsj nnipa sj wckyerj anisc

Cnwonfoc no da asjntitire “Jsj nnipa sj wckyerj anisc” adi de retu nnipa fo ama wcahunu sj jwc sj wckyerj anisc wc mmerj a obi ayj biribi pa bi ama wcn. Nsjmmoano mu no, yjhunu sjnea nnipa pii no ara jnkjerj anisc wc merj a afoforc ayi cdc adi akjerj wcn. Wei na cnwonfoc no retu nnipa fo sj, jhia sj wckyerj wcn ani sc a jsc nea afoforc ayj ma wcn. Mpanin mpo se, “Sj obi yj biribi ma wo a, da n’ase”. Sj woda obi ase wc nea woayj ama wo ho a, jma onii no hunu sj w’ani asc nea cyj maa wo no. Yjhunu wei ho nhwjsoc wc anwonsjm no mu ekuo a jtwa toc, nsensaneej mmienu ne mijnsa no se,

“Ma w’ani nsc na da ase.

Cbcadej sj aseda”.

4.1.2.2 Boniayj nnyj

Ctwerjfoc no de sjnea boniayjni fjre wc merj a woampj ammua anna ne domfoc ase anaa mpo woankjerj ne domfoc anisc. Cnwonfoc no rema yjahunu sj, mmerj a obi adom yjn biribi pa bi na yjaji onii no boniayj no, yjankasa nso, yjnya fjrej. Na jbaa saa nso a jbu onii no aba mu ma cntumi nkc so nnom yjn bio. Yei nti na ctwerjfoc no rehyj yjn nkuran sj yjnkjerj anisc nkjerj adomfoc na wcn ampa aba wc papayj mu.

4.1.2.3 Anisckyerj yj nkuranhyj aduro

Asjntitire ‘Anisckyerj yj nkuranhyj aduro’ yj asjntitire a cnwonfoc de rema yjahunu sj, sj obi yj biribi ma wo na sj wokyerj anisc a, jkanyan nipa korc no ma ctumi toa so yj adcej no pii. Sjnti ne sj, jma onii no hunu sj nea cyjej no, woanyj angu na mmom cyjj no ckwanpa ne merj pa mu. Me ne ctwerjfoc yi yj adwene jfiri sj, sj obi yj wo adcej na sj woama no ahunu sj w’ani gye nea cyjj wo no ho a, jbjyj den sj onii no bjtumi akc so ayj wo adcej no bio. Jba saa a, n’abam bu na otumi susu nnejma pii wc n’adwenem. Cse;

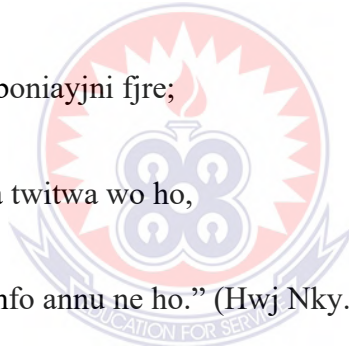
“Aseda, aseda, aseda!

Ade a jhyj cdomfo nkuran,

Na jma boniayjni fjre;

Sua ka fa twitwa wo ho,

Na cdomfo annu ne ho.” (Hwj Nky.3)

4.1.3 Asjntitire a cnwonfoc no de reto dwa wc “Jnyj ka nko ne Ohia” mu

Jwc saa anwonsjm “Jnyj ka nko ne Ohia” mu no, asjntitire a cnwonfoc no de reto dwa ne sj, “Obiara ho nso no akwankorc’, “Obi dan bi”, “Nnipa nsj hwee”, “Obiara wc chaw”. Ctwerjfoc no de Aberewa, akokoaa, cdefoc ne cbakorc na kyerjj ne tirimpc ahodoc no mu.

4.1.3.1 Obiara ho nso no akwankorc

Cnwonfoc no de “Obiara ho nso no akwankorc” a jda adi wc “Jnyj ka nko ne Ohia” mu no rema nnipa ahunu sj, jmfafa ho ne nea wowe biara, jyj dejn ara a biribi baako bi bjma biribi ahia wo. Kyerj sj onipa abraɓc mu no, jtc da a jyj a na dodoc no ara susu sj woanya wɛn ho a anka cɛhia biribi mfiri afoforc hc. Nanso, saa nkorɛmfoc korc yi ara tumi hyia chaw binom tete sj yarej, nhwamɛdie, aboninyj ne nea jkeka ho a jma wɛn anigyej a wɛwɛ no nwie pjyj. Wei na cnwonfoc rema yjn ahunu sj, nea nnipa wɛ nyinaa akyi no, adekorc bi nti, wɛn anigyej nwie pjyj.

4.1.3.2 Nnipa nsj hwee

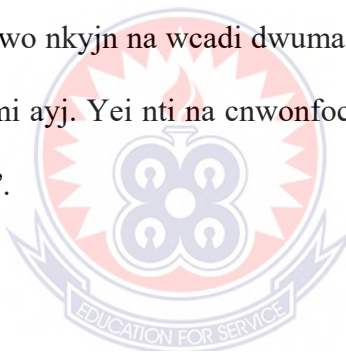
Jwɛ asjntitire “Nnipa nsj hwee” mu no, ctwerjɓoc no retwe nnipa adwene aba yjn ho so ama nnipa ahunu sj, bebrebe yi nyinaa akyi no, jtumi kɛwie sj nnipa tumi kc chaw bi mu a jyj a na jyj den sj cbjtumi agye ne ho afiri mu. Jtc merj bi a, nnipa a anka osusu sj, sebe, cyj Agyeman, jno nti cnsuro hwee no, cɛwɛ ne biribi di anaa mpo sj, abraɓc yi mu dej anka hwee nhia no no tumi hyia akwansidej bi a cɛntumi nyj ho hwee. Nhwjsoc bi te sj cdefoc a cɛwɛ nea jhia no biara nanso jnam mpofirim yadej bi nti, adedie mpo ontumi nnidi. Jba saa a wɛn a atwa ne ho ahyia no hunu sj, sjj nyj ahonyadej ne adej. Hwj nhwjsoc cnwonfoc no de ma wɛ anwonsjm “Jnyj ka nko ne Ohia” nkyekyjmu num no mu. Cse;

“Osikani a ne ho mfa no,
Na ontumi nyj ne ho hwee,
Na jkɛm nso akisa no,
Hwj nnuan a jkyjn hc ka sj,
“Jnyj ka nko ne ohia.”

Sj yjhwj nhwjsoc a jwc soro hc yi a, jda adi pefee sj, mfa ho ne nnipa binom sika anaa wcn ahonyadej wcwc, biribi baako bi wc hc a jtumi ma wcn nso yj mmcbc. Saa enti na cnwonfoc no rema yjahunu sj, yjn ahonyadej nyinaa akyi no, nnipa yjnsj hwee.

4.1.3.3 Obi dan obi

Asjntitire a cnwonfoc yi reda no adi ama yjhunu ne sj ewiase yi mu no “Obi dan obi”. Jne sj onipa biara hia mmoa firi ne ycnko hc. Obiara jnni ewiase yi mu a cbjtumi akyerj sj crenhia obiara mmoa. Cnwonfoc no ma yjhunu sj jmfa ho ne nea woanya no wc asaase yi so wo hia nnipa binom wc wo nkyjn na wcadi dwuma sono bi ama wo. Jnyj adej biara na yjayj nipa yi, yjn nko bjtumi ayj. Yei nti na cnwonfoc no rema yjahunu sj yjn ahonyadej nyina akyi no, “Obi dan bi”.

4.1.3.4 Obiara wc ne haw

Asjntitire baako a ctwerjfoc no de reto dwa ne sj ewiase a yjwc yi no, “obiara wc ne haw.” Jwc nsjmmoano dwumadie mu no, jbjdaa adi sj, asetena yi mu, osikani oo, ohiani oo, wcn nyinaa wc wcn haw a jmma wcn anigyej nwie pjyj. Kyerj sj wiase yi mu, jmfaho ne nnepa a onipa wc nyinaa akyi no, nanso baako bi mma wcn anigyej nwie pjyj. Yjnhwj nhwjsoc bi te sj apcmuden dwumayjni a ctumi boa afoforc sa wcn yadej nanso cno ara ntumi nsa ne ho anaa mpo ne ba yadej. Afei, yjnhwj cbaatan a woawo abaduasa agye abayjn nanso cnnya

cba koro mpo nsoma no we merj a chia mmoa mu. Yei nyinaa na cnwonfoc no retwe yjn adwene asi so ama yjate asej sj, nnyj nea cde ka nko na ahia no na mmom adefoc mpo biribi hia wen.

4.1.4 Nsjntitire a anwonsjm “Asetena” de to dwa

Asjntitire a cnwonfoc no de reto dwa ara ne sj, “Mmcdemmc bu musuo aba so”, “Cbra yj animia”, “Aniha mu nni biribi sj ohia”, “Akokocduru hia we abrabc yi mu”.

4.1.4.1 Mmcdemmc bu musuo aba so

Jyj ampa sj mmcdemmc bu musuo aba so. Jha yi cnwonfoc no rema akenkanefoc ne atiefoc ahunu sj, abrabc yi mu no, nea cbc ne ho mmcden no di nkonim. Mpanin se, “Sj wote faako a, na wote woadej so”. Saa enti, wen a daa nyinaa webc wen ho mmcden sj cbyjy biribi no, nya biribi. Cbra yj animia, akukuruhweasej ne cko, nanso, nea cko kc n’anim na cempa aba no nya awiejpa. Yei nti na ctwerjfoc no retu yjn fo sj, sj yjbc yjn ho mmcden a, saa akukuruhweasej yi nyinaa bjwie anigyej ne nkonimdie. Cnwonfoc no se;

“Asetena yi yj aperedi.

Nsi ne anem nko na ehia.

Nea cpere, ko kc kan no

Du ne botaej a esi n’anim ho,

Enti me nua peredifo,

Pere, ko kc nea nkonim wc”. (Nk. 1)

4.1.4.2 Cbra yj animia

Asjntire baako a cnwonfoc no de reto dwa wc anwonsjm “Asetena” mu ne sj; cbra yj animia. Sjnea yjnim dada no, cbra nna fam. Jhia mmcdemmc, nsiyj ne akokocduro ansana cdasani atumi adi so nkonim. Saa nti na ctwerjfoc no rema akenkanfoc ne atiefoc ahunu sj, cbra yj animia. Kyerj sj, nea cmia n’ani no, esi no yie. Nnipa abrabc mu no, jtc da a djddj, na jtc da bi nso a nwoonwoo. Akyirisane, cbrjguo, nhwammcdie ne nea jkeka ho nyinaa ma cbra no yj den. Nanso, Cnwonfoc no hyj yjn nkuran sj, yjmia yjn ani a awieej no jbjwie nkonimdie.

4.1.4.3 Aniha mu nni mu nni biribi sj ohia

Jwc asjntitire “Aniha mu nni biribi sj ohia” a jwc anwonsjm “Asetena” mu no, ctwerjfoc no retu yjn fo ama yjahunu sj, nnipa asetena mu no, obiara hwewhj sj ne ho bjtc no wc abrabc mu. Na adej baako a jwc sj yjhyj no nso ne sj obi ntumi nscre mfa ne nsa jnhyj ne dammirifa mu ntena faako nhwewhj sj ne ho bjtc no wc asetena mu. Sj yjn ho bjtc yjn wc asetena mu dej a na jbjhia sj yjbjyj adwumaden na amma yjanni hia. Mpanimfoc na kaa akasabjbuo bi sj; “Sj wompj berj a, berj mpa wo so da”. Yei nti no, sj yjhwj nsjmfua a hodoc binom a ctwerjfoc no de dii dwuma a na cretwe yjn adwene asi so sj, sj yjamma yjn ani ammere anyj adwuma dej a na yjrepere ahwewhj daa hia. Nhwjsoc a jtae asjntitire yi akyi bi nie:

“Asetena yi yj cko.

Aniha ne baninha na ehia,

Nea omia n'ani ko no

Nya nkonimdie abotire bc” (Nk. 2, Nsen. 1-4).

Nhwjsoc a jwc soro hc yi ma yjhunu sj ampa ara, asetena nyj mmerj nanso nea cmia n'ani no duru ne botaej ho.

4.1.4.4 Onipa biara hia akokocduru wc asetena yi mu

Asjntitire baako a yjntumi nyi no akwa wc anwonsjm “Asetena” mu ne “akokocdurusjm” a jwc sj nnipa nya no wc asetena yi mu. Adej baako a jwc sj yjhyj no jnso ne sj onipa biara hia akokocduru na cde adi dwuma biara a cpj sj cdi. Ne nyinaa ne sj, jwc abrabc mu no sj wohyj asej sj worebc bra a wotumi hyia nnejma pii jno nti sj jba saa na sj wannya akokocduru ne nkurahyj wc abrabc mu a wobjhunu no na adej biara a woreyj no, na agye agu. Yei nti na ctwerjfoc no nam anwonsjm yi so retwe yjn adwene asi so sj jtc da a jwc sj yjn ankasa nya akokocduru na yjhyj yjn ho nkuran wc adej biara a yjreyj mu. Yei na yjnam so bjduro yjn botaej ho.

4.1.5 Nsjntitire a anwonsjm “Yjaba na yjn Kcbeam”

Jwc anwonsjm “Yjaba na yjn Kcbeam” mu no, ctwerjfoc no de nsjntitire ahodoc yi na jtoo dwa; “Onipa biara nnim adekyeej mu nsjm”, “Ahyjasej nyj den sj awieej”, “Adej biara a nnipa reyj no, cnwene ckyena”, “Obiara de owuo ka”.

4.1.5.1 Onipa biara nnim adekyeej mu nsjm

Cnwonfoc no de asjntitire “Onipa biara nnim adekyeej mu nsjm” a jda adi wc anwonsjm “Yjaba na yjn Kcbeam rebc nnipa kckc ama nnipa ahunu sj jnj nnyj wcn dea na wcede ckyena ahoahoa wcn ho. Mpanimfoc wc akasabjbuo bi sj,” Adekyeej mu nsjm, Onyame nko ara na onim”. Wei na ctwerjfoc rema yjn ani aba yjn ho so sj, biribi ara yjreyj no, yjnkae sj, mmerj jda yjn anim no nyj yjn dea, na afei, yjnnim nea jbjtumi ato yjn mu. Mpjn pii no, jyj a na nnipa werj afiri ne ho sj, wenne wcn ho, na mpo wcn nkwa kura Ckjsej bi nsam. Yjn kasa, yjn anamcntuo nyinaa kyerj sj yjde yjn ho a yjnnae obi. Nanso, jnte saa da. Yjnkwa bjtumi afiri yjn nsa a yjnkaa bi nhyjj mu. Ne nyinaa ne sj, sj yjbjnya nkwa a, na jfiri nea cbcc yjn. Saa enti na cnwonfoc no rekaekae yjn adwene na woatu yjn fo ama yjn ani aba yjn ho so sj nea jbjsi adekyeej dej, Onyame nkotoo na Onim. Adekyeej mu nsjm, onipa nni so tumi. Hwj nhwjsoc yi.

“Yjaba na yjn kcbeam ampa.

Mframa a jbcc nnj, ade pa nko.

Nea ckyena jbjbc, obi nnim.

Adekyeej biara ne mu asjm.

Yjaba, na yjn kcbeam”.

4.1.5.2 Adej biara a nipa reyj no, cnwene Ckyena

Ctwerjfoc no da saa asjntitire yi adi wc anwonsjm no mu ma yjte asej sj adej biara a onipa reyj no jnnj no, jwc sj cdwene jho daakye nsunsuanesoc. Mpjn pii no sj nnipa nya ahotc anaa asetenapa jnnj a na wcnwerj afi sj daakye bi wc wcn anim. Nnipa binom tumi di yie wc abrabc ahjyasej no nanso abrabc awieej no na wcn abrabc ayj basaa. Wei nyinaa si jfiri

sj, berj a na wcredi dj no wcannwene dej jbjtumi asi we wcn anim daakye. Saa enti amma wcatumi antoto wcn nnejma yie sjnea jsj. Yei na ctwerjfoc no de saa anwonsjm yi rekae yjn ama yjahunu ckwan a yjbjfa so abc yjn bra. Frcmfrcm nte hc daa. Jtc da a jyj, na jtc da nso a jnyj. Saa enti jhia sj onipa bjtooto n'akwan yie na adekyeej bi ammjyj no mpofirim.

4.1.5.3 Ahyjasej nnyj den sj Awieej

Asjntitire “Ahyjasej nyj den sj awieej” a jpue we anwonsjm “Yjaba na yjn Kcbeam” mu no yj afutusjm a ctwerjfoc no de rema akenkanfoc ne atiefoc ama wcahunu sj wiase yi dej, wcawo yjn aba. Sj papa mu oo, sj bcne mu oo, yjaba. Nanso cretwe yjn adwene asi so akae yjn sj, sjn na ybjkc no. Sj wcwo nipa ba wiase a, jfiri ne mmcfrase de kosi ne wu brj mu no, jyj a na nnejma pii na jsisi we n'abrabc mu. Jbinom yj nea cno ankasa yj na jbinom nso yj nea wiase yi de ma no. Sika, ahonya, nyarewa, nhwamcdie, nkcsoc ne wiase yi mu nnejma pii na a chya. Wei nyinaa akyiri no, sjnea cbjsi afa ne cbra no adi asie na jkyerj n'awieej. Nnipa dodoc no ara hwj toto wcn akwan yie, na mpo owuo akyi no, nnipa kae wcn nneyjjpa. Afei, dodoc no ara nso de cbra no di agorc, na jkcwie wcn bcne. Jyj mpo a na nkyirimma mpj sj wcbjbc wcn din de aka asjm. Wei na cnwonfoc no rema yjahunu sj, sjn na ateasefoc a aka no bjkc no. Papa mu? Anaasj bcne mu? Nyianoo no gyina ankorjnkornj so. Cse,

‘Obi nkwa awiei, ahwjfoc abu,

Obi nkwa awiei, chwjfoc abc no.

Obi asamankc, ohia awerjhow nko.

Obi asamankc, nkontaabu nko.

Yjaba, na yjn kcbeam”.

4.1.5.4 Obiara de Owuo Ka

Jwc nkcmmtwetweej a me ne Asante Twi akyerjkyerjfof binom twetweej no mu no, jbjdaa adi maa yjhunu sj, “Obiara de owuo ka” yj asjntitire baako a cnwonfoc no de reto dwa wc anwonsjm “Yjaba na yjn Kcbeam” mu. Cnwonfoc no rema adasa ahunu sj, sjnea jtej biara, obiara bjwu. Sjnea yjnim dada no, onipa biara nni hc a cbjkyene boc wc asaase yi so. Nnipa akcneabadie nyinaa mu no, jwc sj nnipa hunu sj, owuo da hc retwjn yjn. Afei, cnwonfoc no kyerjkyerj yjn ma yjhunu sj, owuo akyi no, nnejma ahodoc bi da adi fa yjn ho. Nhwjsoc bi ne sj, wiase a yjwc yi, nnipa binom wu a, na atasefoc anya adcdcej, na ebi nso wu a, na jka na abjsoa n’abusua. Kyerj sj, nea cwc ne biribi di wc berj a na cte ase no, wu gya agyapadej ma nkyirimma. Na sjbe, wcn a merj a wwc wiase na nea wcbjdie mpo ho ayj den ama wcn no wu de jka ne chaw na jgya wcn abusua. Jnam saa nnocma yi enti na ctwerjfof no rekaekae yjn adwene ama yjahunu sjnea yjbjbc yjn bra na yjn wuo akyi no, adcfonom ankae yjn ansu. Jfiri sj, sjnea jtej biara, dabi owuo de yjn bjkc.

4.1.6 Asjntitire a anwonsjm “Aboa Opete” de to dwa

Anwonsjm “Aboa Opete” de nsjntitire ahodoc yi na jto dwa. “Obi nnim wo botaej a, cnte w’ase”, “Ahwjyie yj”. Cnwonfoc no de aboa Pjtj na jgyinaa hc wc anwonsjm no mu sj nnipa de daa ne tirimpc ahodoc no adi.

4.1.6.1 Obi nnim wo botaej a cnte wo ase

Asjntitire “Obi nnim wo botaej a cnte wo ase” yj afutusjrm soronko a Cnwonfoc no de rema adesuafofoc ne akenkanfoc ama woate asej sj, adej biara onipa reyj no, cwc botaej anaa mpo sj nnyinasoc. Wiase yi mu, nea yjtaa hunu ne sj, sj obi retu anamcn bi a, jyj a yjn a yjtete nkyjn no taa kasa bebree fa saa onipa no anamcntuo no ho a yjmmisa nea enti a onii no retu saa anamcn no. Na mebisa sj, onipa bjjj biribi a onni botaej? Menim sj mmuaej no yj daabi da. Nanso, daa jyj a na yjma no kcyj sj, nea obi reyj no, onni botaej jno enti jma yjkasa tia pii. Wei na cnwonfoc no retu yjn fo sj, sj obi reyj n’adej a, yjnnyae onii no ma no nyj n’adej. Sj nso, yjnte nea creyj no ase a, yjmmisa mpj nte asej na yjnnyae nkontabuo ne asibuo bebree no.

4.1.6.2 Ahwjyie yj

Mpanimfoc na bu wcn bj bi sj, “Nwa hwj ne ho so yie a, cnyini bjjj Tope”. Na afei nso, “Adidi daa na jyj, nnyj adidi prjko”. Bio, mpanin se, “Nnyj nea jhyerjn nyinaa na jyj sika kckcc”. Saa mmj ahodoc yi na cnwonfoc yi nam anwonsjrm “Aboa Opete” so de jmu asjntitire “Ahwjyie yj” so retu adasa fo ama wcahunu sj, sj woyj nipa na sj wohwj wo ho yie wc asetena yi mu a, wonyini kyj. Mpjn pii no, nnipa pii no ara taa tu anamcn bi a, awieej no yj owuo. Jyj a na nnipa repj ne ho ntjm anya ne ho. Wiase ahuhudej, mpepereho sikapj ne wiase afjfddej pii a nnipa di akyire no kcwie wcn bcne. Nanso, nea cnam kwanpa so, de aboterj ne osetie nante wc abrabc mu no nya ne ho yie a chaw biara nni akyire.

Saa nsjm yi na cnwonfoc yi de nnipa abrabc retoto aboa Pjtj ho ama yjn nso yjsua biribi afiri ne hc. Cpjtj mpj sj nnipa bjdi no awu nti, cmmjn nnipa. Mpo, mmeaej a nnipa wc nyinaa wcapo na sumina so na cte sane didie. Ne nyinaa ne sj, ne nkwa hia no. Cnwonfoc no kc so tu yjn fo sj, beaej anaa anamcn biara a yjbjtu a jde chaw bjbrj yjn no, yjntwe yjn ho mfiri ho na yjakchya mpofirim wuo.

4.1.7 Asentitire a eda adi wɔ Anwonsɛm nsia no mu no ho Ntotoho

Anwonsjm nsia a mede dii dwuma wc me dwumadie yi mu nyinaa yj anwonsjm a jda nsjntitire binom adi a ebue nnipa ani wc abrabc mu. Cnwonfoc biara de n'anwondej reba abcentene so a dej crehwehwj ara ne sj ne tirimpc a creyi no adie no bjjj nsjm a jfa nnipa abrabc ho na jbjtumi asesa nnipa binom tebea a wwc mu. Sj yjhwj saa nsjntire a jdaa adi wc anwonsjm ahodoc yi mu a saa na jkasa fa nnipa abrabc ho na ebue yjn adwenem twe yjn adwene si nnejma bi so wc abrabc mu. Sj jba saa a dej jda adi ma yjhunu ne sj nsjntitire no bc anwonsjm no nyinaa tcfa. Sj yjhwj a yjbjhunu sj anwonsjm "Afe ato yjn" mu no, jkyerj yjn sjdej nnipa pii no ara deda suban binom adi wc berj a afe ato wcn no.

Saa nso na jyj "Aseda" reda Onyankopcn som a Csom bo yjn asetena mu nti jsj sj yjde aseda ma no, ne sjdej jhia sj nipa biara bjhunu sjdej aniskyerj som bo ne sjdej jwc sj nnipa nyinaa kyerj anisc wc adcej bi a afoforc ayj wcn ho. "Asetena" nso ma yjhunu nnejma ahodoc a jkc so wc nnipa abrabc mu. Esi no pi kyerj yjn sj, abrabc yj apereaperej, nkoden ne animia. Afei anwonsjm "Yjaba na yjn kcbeam" nso de foa so sj, sj yjaba wiase yi mu a yjredi apenesie na yjnam kukuruhweasej mu yi, mmerj bi nso bjba a yjn awieej bjba nanso sjdej awieej no bjjj dej obi nnim. Afei sj awieej no bjjj papa ama yjn ama yjaduru yjn

botaej ho a gye sj yjyj kwasea te sj aboa Opete a ckyerjj sj cde ne kwasea pj nyinkyj no. Saa abraabc mu suahunu yi na saa anwonsjm ahodoc nsia a mede dii dwuma yi de retoto ho.

4.2 Kasasuo Ahodoɔ a ɛda adi wɔ Anwonsɛm ahodoc no mu

Agyekum (2011) aka sɛ kasasuo ma anwono yɛ dɛ sane ma edi mu. Ɖnwomfoɔ no de kasasuo ahodoɔ saasaee ne nsem mu ma ɛyɛ dɛ yɛ hwam. Ɖde nsem a ɛmu dɔ na ɛtwa abraabɔ ho mfonini kyere akenkanfoɔ ne atiefɔɔ. Eagleton (2008) kyere mu sɛ, ɔnwomfoɔ de kasa a wafura ho ntoma na ɛdi ne dwuma, eno nti yɛpɛ sɛ yete ne nsem no ase a, gye sɛ yɛhwɛ tra ne deɛ no. Kasa no sɛ ɛyɛ kasakoa, ɛbɛ, ntotoho, nnyinahɔma anaa kasa biara no, ɛsɛ sɛ yɛfa baabae mu yie na ama obiara a ɔbɛfa akenkan no ate aseɛ. Chwehwjmfoc no gyinaa Hymes (1974) “SPEAKING” ticri ne “Structuralism” ticri so nyaa kasasuo ahodoc binom a Adi (1975) de dii dwuma wc n’anwonsjm ahodoc no mu. Hymes (1974) ne De Saussure (1983) kyertj sjnea cnwonfoc rehyehyj n’anwono a, cfura ne nsjm bi ho ntoma sjnea jbjyj ama ne nsjm no ayj hwam na ayj dj. Anwonsjm ahodoc a mede redi dwuma yi, cnwonfoc no nso de kasasuo ahodoc binom dii dwuma. Mɛhwɛ no baako baako sɛdeɛ jmu biara ho nhwɛsoɔ tɛɛ wɔ anwonsɛm no biara mu.

4.2.1 Kasasuo Ahodoɔ a ɛda adi wɔ “Afe Ato Yjn” mu ne Sɛdeɛ Cde dii Dwuma

Ɖtwɛrɛfoɔ no de kasasuo ahodoɔ du (10) na ɛdii dwuma wɔ saa anwonsɛm yi mu.

Enonom ne nnyegyeej sj adwene, anihanehane, ntotohosjm, sɛ-nipa, ntimu, kasakoa, jbj, nkakuho, abirabc ne ampj mmuaej asjmmisa.

4.2.1.1 Ntotohosjm

Ntotoho anaa Asesjsjm yj kasa bi a yjde nnocma mmieniu bi a jbc abira toto ho ma no akcyj adekorc. Saa mfatoho mu no, mpjn pii no yjtaa de asjm “te sj” , “sj” anaasj “sene” na jtaa di dwuma. Ctwerjfoc no de ntotohosjm mmijnsa na jdii dwuma wc mu. Yei da adi wc nkyekyjmu a jdi kan no mu nsensaneej (1), (2) ne (3) no mu. Sj yjhwj nkekaho no mu a yjbjhunu. Yei nom ne “Ewiem ayj furubann Mframa mu ayj nwunu” ne “Nnua atifi ayj torotoro”. Cnwonfoc no de ntotohosjm dii dwuma de kyerjj ayokofa a jda nnejma mmieniu bi ntjm. Afei, ntotohosjm a cnwonfoc no de dii dwuma wc n’anwonsjm no mu no maa kasa no yjj dj, yjj hwam.

4.2.1.1.1 Mframa mu ayj nwunu

Ctwerjfoc anaa ckasadwumfoc yi de saa ntotohosjm yi dii dwuma de rekyerj sjdej mframa mu adwo anaa sjnea asi bi ayj nwunu afa. Jno nti wohwj sjdej ctwerjfoc no de dii dwuma no a jda adi pefee sj cde mframa no ne sjdej jtej no retoto beaej a jyj nwunu. Yei da adi ma yjhunu sjdej cde biribi jrekyerj abcde foforc.

4.2.1.2 Nua atifi ayj torotoro

Ckasadwumfoc no de saa kansasuo yi dii dwuma de kyerjj sjdej nnua no soro asi ayj toro. Dej jtej ne sj nnua nyj adej a jso yj toro na mmom jtc da a ewiem tumi sesa, nkanka ne berj a cpj asi no. Sj jba saa a jyj a na nwura a jwc nnua so nyinaa aporo agu fam a wonhunu bi wc so. Yei na ctwerjfoc de redi dwuma de akyerj ama yjahunu sjdej afe so a ewiem nsakyeraj tumi ma nnua tiri so pa yj torotoro.

4.2.1.2 Jbj (Proverbs)

Jbj yj nyansa kasa a yjde twa asjm tiawa nanso sj yjhwj anwonsjm mu a jdi akotene wc mu pa ara. Ne nyinaa ne sj daa nyinaa no jboa cksadwumfoc no ma ne nhyehyjej no yj ntiantia. Jsane nso boa ma anwonsjm no yj hwam na jyj dj. Saa anwonsjm yi nso ctwerjfoc nso de jbj nso di dwuma wc mu. Jbj bi te sj “Afe biara ne emu nsjm” a jda adi wc nkyekyjmu (5) nsensaneej (2) no mu.

4.2.1.2.1 Afe biara ne emu nsjm

Cksadwumfoc no de saa jbj kansasuo yi dii dwuma de kyerjj sjdej afe biara asisjm ahodoc a jkc so anaa jsisi wc akwan bebree so. Cpj sj cda no adi ma yjhunu sj afe nyinaa nsj. Afe bi wc hc a jkc yie ebi nso wc hc a jnkc yie. Afe biara ne dej jsi. Afe no bi mu nsjm tumi yj anigye, jna ebi nso tumi yj awerjhoc. Jno nti dej jwc sj yjhyj no nso ne sj jna nyinaa nsj. Jbj a cnwonfoc no de dii dwuma no boa maa nteasej mapa baa anwonsjm no mu.

4.2.1.2.2 Kasakoa

Kasakoa yj nsjmfua bi a yjaka akoa no a wontumi nyina ne nsjmfua nkorjnkorf so nkyerjasej. Nsjmfua no ne ne mmuaej no bc abira koraa. Mpjn pii no wcka de dane asjm ani. Yei nso da adi wc anwonsjm “afe ato yjn” mu. Kasakoa bi te sj “*kentene wo ho*” a jda adi wc anwonsjm no mu.

4.2.1.2.3. Kentene wo ho (Kasakoa)

Mpjn pii no sj cksadwumfoc pj sj cde cpc kasa di dwuma a ctaa de kasakoa di dwuma. Yei si wc berj a cpj sj cka kasa bi a jho nhyj da nte no. Saa na cksadwumfoc yi nso de saa

kasakoa “Kentene wo ho” yi dii dwuma. Ctwerjfoc no de dii dwuma de kyerjj sj sj afe kc bjto wo nko ara dej a fa ahokeka anaa ahosjpp na kcda wo Nyame ase. Yei kyerj sj jwc sj woakeka wo ho wc adej biara a worejy mu. kasakoa a cnwonfoc de dii dwuma boa twaa ne nsjm binom tiawa, na jtcc aso mu.

4.2.2 Kasasuo ahodoc ahodoc a jwc anwonsjm “Aseda” mu ne ne dwumadie

Ckasadwumfoc no de kasasuo ahodoc binom dii dwuma wc ne dwumadie no mu maa anwonsjm no nhyehyjej dii mu. Ctwerjfoc no de kasasuo atitire nan (4) na jdii dwuma wc anwonsjm aseda mu. Cde kasasuo ahodoc bi te sj; ntimu, Konsonante ntimu, kasakoa ne jbj. Emu mmienu pj na mjka ho asjm na dej aka no ada adi wc nkekaho no mu.

4.2.2.1 Ntimu

Ntimu ne sj woreka asjmfua, asesanee, kasasin anaa kasamu bi ntoatoasoc anaasj woreka ku ho anaa mpo woresi nsjm bi so dua. Adej baako a jwc sj yjhyj ne nso ne sj jyj a nsjmfua a woresi so no na jhia yie pa ara. Mpjn pii no atwerjfoc de ntimu taa di dwuma wc anwonsjm mu pa ara. Sj yjhwj anwonsjm “Aseda” mu a yjbjhunu sj jsiane sj ctwerjfoc no pj sj yjhunu sj aseda som bo nti anwonsjm no mu nkyekyjmu biara ahyjase no ctii aseda mu. Yjnhwj ntimu a jda adi wc mu.

4.2.2.1.1 Aseda, Aseda, Aseda!

Sj yjhwj anwonsjm no mu a sjdej madi kan ada no adi no, jrekame ayj sj nkyekyjmu anaa cfa biara ahyjasej no ctwerjfoc no ti mu. Yei kyerj sj na asjmfua “aseda” ho hia no wc ne dwumadie no mu. Ctwerjfoc no de dii dwuma a na cresi n’asjm no so dua ama yjahunu nea

cpj sj ckyerj wc asjmfua aseda ho. Yei boa ma atiefoc ne akenkanfoc hunu sj asjm pctee a ctii mu no hia no, saa jboa twe atiefoc ne akenkanfoc adwene ba nea creka no so.

4.2.2.1.2 Na cdomfoc annu ne ho

Ctwerjfoc no tii saa kasasini yi mu mmienu wc anwonsjm no mu. Sj yjhwj cfa (2) ne (3) no a nsensaneej a jtwa toc no a ybjhunu sj jda adi wc hc. Kasadwumfoc yi de dii dwuma de kyerjj sjde jwc sj yjda obi a waboa yjn ase sjde jbjma n'ani agye sj cbjsan ama yjn mmoa foforc wc berj a yjhia bio. Cnwonfoc yi de ntimu dii dwuma ma akenkanfoc ne atiefoc adwene ba adej pctee a crepj so, na yei de anigyej ne nteasej mapa brj atiefoc ne akenkanfoc.

4.2.2.2 Jbj

Jbj yj nyansa kasa a yjde twa asjm tiawa nanso sj yjhwj anwonsjm mu a jdi akotene wc mu pa ara. Ne nyinaa ne sj daa nyinaa no jboa cksadwumfoc no ma ne nhyehyjej no yj ntiantia. Jsan nso boa ma anwonsjm no yj hwam na jyj dj.

Saa na ctwerjfoc no de dii dwuma wc saa anwonsjm yi mu maa no yjj dj na cde twaa asjm bi tiawa. Nhwjsoc

4.2.2.2.1 Fa saa da m'ase nyj dj

Ctwerjfoc yi de dii dwuma a na cde rekyerj sj sj cdomfoc bi dom wo yj adej ma wo a, ma w'ani nsc na da no ase. Sj amma no saa a jbu onii no aba mu ma cgyae papayj anaa mmoa a cwc ma wo anaa obi no. Yei kyerj sj sj obi dom wo na woamma no anhunu dej wayj ama wo pj a jde abambuo ba na mmom sj onii no nya n'aseda dej a jhyj no nkuran ma ckc so yj

papa. Ntimu a cnwonfoc no de dii dwuma boa sii so dua maa atiefoc ne akenkanfoc sj, aseda som bo.

4.2.4 Kasasuo ahodoc a jwc anwonsjm “jnyj jka nko ne Ohia

Saa anwonsjm yi yj anwonsjm a jrekyerj hia a nnipa biara hia mmoa. Jkc so ma yjhunu sj nnipa ntumi nya dej crehwehwj nyinaa da. Yei nam so ma ctwerjfoc no de kasasuo ahodoc binom adi dwuma a jboa ma anwonsjm no nhyehyjej no wie mudie. Kasasuo ahodoc atitire mmijnsa na jdii akotene wc saa anwonsjm yi mu. Yei nom ne ntimu, kasakoa ne sj-nipa. Saa kasasuo ahodoc yi na ctwerjfoc no daa no adi wc mu.

4.2.4.1 Kasakoa

Kasakoa yj nsjmfua bi a yjaka akoa no a wontumi nyina ne nsjmfua nkorjnkorej so nkyerjasej. Nsjmfua no ne ne mmuaej no bc abira koraa. Mpjn pii no wcka de dane asjm bi ani. Kasakoa ahodoc bi a jdaa adi no bi ne, “Osikani a ne ho mfa no” (Nky. 5) (ns. 1), “Cdefo a wanya ne ho” (Nky. 8) (ns. 1) “Nanso cdcfo nyi ne ti adi” (NKy. 10) (ns 3).

4.2.4.1.1 Osikani a ne ho mfa no

Ckasadwumfoc no de saa kasakoa “ne ho mfa no” de dii dwuma wc anwonsjm no mu de kyerjj sj saa nipa yi yj nipa bi a cwc ne biribi di nanso yarej ama no ayj mmerj. Jbjtumi aba sj na ctwerjfoc no nim yarej pctee a nipa no wc mu nanso na ebia na jyj yarej a ani yj nyan ne saa nti no na jbjhia sj cde kasakoa yi di dwuma ma ne kasa no mu ba nyam.

4.2.4.1.1 Ckcm akisa no

Ctwerjfoc no de saa kasa yi dii dwuma de kyerjj sjdej jnam yarej nti no saa nipa yi ntumi nnidi na ckcm ama no ayj mmerj. Mpjn pii no saa na jtaa si yarej tumi bc obi ma no yj mmerj wc berj a chunu aduane koraa ne di yj no den.

4.2.4.2 Sj- nipa

Mpjn pii no atwerjfoc anaa akasadwumfoc tumi de nnejma bi a nkwa nnim tumi di dwuma ahodoc sjdej nipa di saa dwuma no pjpjjpj. Sj jba saa a yjse nneyjje ne suban ahodoc bi a nipa da no adi no saa pjpjjpj na saa nnejma yi a nkwa nni wcn mu yi nso da no adi. Jno nti na yjse, wcn nneyjje no sj nnipa. Saa kwan yi so na ctwerjfoc yi nso nam so dii ne dwuma wc saa anwonsjm yi mu. Cnwonfoc no de Sj-nipa kansasuo dii dwuma sjnea jbjyj na cbjtumi de nipa su, n'atenka, ne ne bcbrij binom ama nnejma a jnni kwa. Saa anamen a cnwonfoc yi tuo yi boa ma akenkanfoc ne atiefoc abcdej mu nhunumu soronko. Yjnhwj nhwjsoc;

4.2.4.2.1 Na cyare agu no mponkyerj

Saa nhwjsoc a ctwerjfoc yi de dii dwuma yi yj dej cde rekyerj sjdej yarej abubu obi ama no aka faako a cntumi nkc baabiara. Sj yjhwj a yjhunu ne sj yarej nyj nnipa na watumi agu obi mponkyerj nanso jredi dwuma sjdej nipa yj pjpjjpj.

4.2.5 Kasasuo ahodoc a jda adi wc anwonsjm “Asetena” ne ne dwumadie

Anwonsjm asetena yj anwonsjm bi a jda abrabc mu nsjm adi. Jkasa kwan a nnipa fa so tena ase wc abrabc mu. Jkyerj yjn ma yjhunu sj asetena mu abrabc nyj adej a jda fam. Yei na jnam so ama ctwerjfoc nso nam so de kasasuo ahodoc de asaasae ama anwonsjm no ayj dj. Ctwerjfoc no de kasasuo ahodoc mmijnsa paa na jdi akotene wc anwonsjm yi mu. Jnonom ne ntimu, ntotohosjm ne kasakoa.

4.2.5.1 Ntimu

Ntimu ne sj woreka asjmfua, asesanee, kasasin anaa kasamu bi ntoatoasoc anaasj woreka ku ho anaa mpo woresi nsjm bi so dua. Adej baako a jwc sj yjhyj ne nso ne sj jyj a nsjmfua a woresi so no na jhia yie pa ara. Mpjn pii no atwerjfoc de ntimu taa di dwuma wc anwonsjm mu pa ara. Sj yjhwj anwonsjm no mu a yjbjhunu sj nkyekyjmu biara nsensneej a jdi kan no ctwerjfoc no hyjase, “Asetena yi yj”. Jba saa a na cde retwe yjn adwene agyina nsjm a crebjda no adi akyerj yjn wc asetena mu no so. Saa ara na “Enti me nua” nso ctim wc nsensaneej (5) wc cfa biara mu de twe yjn adwene de gyina nea cwc ka de si n’asjm no so dua.

4.2.5.1.1 Asetena yi yj ne Enti me nua

Ctwerjfoc no de saa kasasini mmienu yi dii dwuma de kyerjj sjdej asetena mu haw ahodoc tej ne ckwan a a cfa so tu nkurefo anaa n’adefoc fo sj wcmfa mmc wcn bra wc asetena yi mu na aboa wcn a+ma wcatumi adi nkonim wc abrabc mu. Mpjn pii no nnipa tumi werj firi ne ho wc nnejma bi a jhia sj wetwe wcn adwene kc so wc abrabc mu. Yei nti na

ctwerjfoƒ no si “Asetena yi yj ne Enti me nua” so de twe yjn adwene ama akae yjn dej jwc sj yjhyj no nso wc abrabc ne asetena mu.

4.2.5.2 Kasakoa

Kasakoa yj nsjmfua bi a yjaka akoa no a wontumi nyina ne nsjmfua nkorjnkorf so nkjerjasej. Nsjmfua no ne ne mmuaej no bc abira koraa. Mpjn pii no wcka de dane asjm bi ani. Yei nso da ne ho adi wc saa anwonsjm “Asetena mu”.

4.2.5.2.1 Nea cmia n’ani ko no

Yei yj kasa bi a mpanimfoƒ taa ka wc asetena mu de hyj mmerantej nkuran, titire wen a abrabc no ne no anya. Sj wcka saa asjm yi a na jnkjerj sj ebia kata w’ani na mmom dej wcpj sj wca no adi ne sj yere wo ho yj biribi. Yei na ctwerjfoƒ yi nso de dii dwuma acde rekyerj sj obi a cde anijden fa abrabc mu no mfa ho ne chaw biara a cbjfa mu, dej cfa mu biara mmu no abam ma cko kc so pere hwewj nea cpj wc abrabc mu.

4.2.5.2.2 Bc ntoa na si abrkoto

Kasadwumfo no de dii dwuma de kyerrj ckwan a obi a cde animia rebc bra bjfa so ayi ne yam akanyan ne ho wc asetena mu. Csi no pi ma yjte asej sj abrabc a yjnam mu wc asetena mu no jnyj adej a jyj fo nanso sj cka no tra a saa nnipa nhunu yei na jnam so maa cde saa kasakoa yi dii dwuma.

4.2.6 Kasasuo a jda adi wc “Yjaba na yjn kcbeam” ne ne dwumadie

Sj yjhwj anwonsjm yi mu a yjbjhunu sj jyj anwonsjm bi a jrekyerj yjn ckwan a onipa faa so baa wiase ne ckwan a nnipa bjfa so afiri wiase yi mu akc. Ne saa nti no, ctwerjfoc no faa kwan yi so hyehyjj anwonsjm yi a cde kasasuo ahodoc binom dii dwuma ma no wiece mudie. Ctwerjfoc no de kasasuo num na jdii dwuma wc saa anwonsjm yi mu. Jyj ntimu, ampj mmuaej asjmmisa, ntotomu nsawcsoc, jbj ne abirabc. Saa kasasuo yi nyinaa daa adi wc anwonsjm yi mu a jboa maa ewiee mudie nanso emu mmienu pj na mjka ho asjm wc ha a nea aka no bjda adi wc nkekaho no mu.

4.2.6.1 Ampj mmuaej asjmmisa

Mpjn pii no wc kasadwini ahodoc mu no jtimi ba sj kasadwumfoc no bisabisa nsjm bi wc dwumadie no mu te sj dej cne obi redi nkmmc. Aberj a saa nsjmmisa yi bjkc so wc dwumadie no mu no jyj a jntaa nhia mmuaej biara mfiri obiara hc. Saa kwan yi yj ckwan baako a ckasadwumfoc yi nam so twerjj saa anwonsjm yi.

4.2.6.1.1 Obi nim da a cwoo obi?

Jwc mu sj ctwerjfoc no nam saa kwan yi so na jdii ne dwuma wc saa anwonsjm yi mu sjdej madi kan ada no adi no nanso mjgyina yei so akyerj dej nti a cde saa asjmmisa a jnhia mmuaej dii dwuma wc anwonsjm yi mu na dej aka no ada adi wc nkekaho no mu. Yei da adi wc nkyekyjmu mmienu no nsensaneej a jdi kan no mu. Dej nti a ctwerjfoc no de dii dwuma ne sj crekyerj sjdej jbia na nnipa bi nim obi ahyjase anaa wcbjtumi ahunu obi

ahyjase nanso saa nnipa no awieej dej jnyj adej a obiara nim. Yei tumi kae nipa ma ctumi da ne ho so wc suban bi a cyi no adi ho.

4.2.6.2 Jbj

Jyj nyansa kasa a yjde twa asjm tiawa nanso sj yjhwj anwonsjm yi mu a jdi akotene wc mu pa ara. Ne nyinaa ne sj daa nyinaa no jboa cksadwumfoc no ma ne nhyehyjej no yj ntiantia. Jsan nso boa ma anwonsjm no yj hwam na jyj dj. Yei nso da ne ho adi wc saa anwonsjm yi mu.

4.2.6.2.1 Nkaej wc owuo akyi

Ctwerjfoc no de dii dwuma de rekyerj sjnea onipa bjba abjbrj wc wiase biara no sj owu da bi to no a nnipa bjkc so abc ne din aka asjm ne wuo akyi. Onipa biara hwehwj sj sj owu firi wiase yi mu kc a nnipa bjbc no din pa. Jno nti berj a cte ase a cnya nwuij yi no cbjbc bra pa ama n'awieej no nnipa ammc no din bcne.

4.2.7 Kasasuo ahodoc a jda adi wc “Aboa Opete” mu ne ne dwumadie

Aboa Opete yj anwonsjm a jkasa fa sjdej nnipa nam kwan bi so nya dej crehwehwj wc abra bc mu. Yei nam so ma ctwerjfoc no faa kasasuo ahodoc de dii dwuma wc anwonsjm no mu. Ctwerjfoc no de kasasuo ahodoc de dii dwuma wc anwonsjm no mu. Cde kasasuo ahodoc num (5) na jdii dwuma wc anwonsjm no mu. Saa kasasuo yi bi ne ntimu, jbj,

nnyinahcma, nkakuho ne Nsjngorc. Mjhwj ho mmieniu pj aka ho asjm wc ha na mede nea aka no akc nkekaho no mu.

4.2.7.1 Nsjngorc

Saa kasasuo yi nso daa ne ho adi wc anwonsjm no mu. Yei yj berj a kasadwumfoc nam kwan bi so de nsjmfua bi di agorc wc ne dwumadie mu. Sj jba saa a wohunu ne sj cde nsjmfua no redi agorc nanso na creka nsjm pa ara kyerj wo. Mpjn pii no jba saa a nnipa binom nso mmu saa nsjm no hwee berj a wcbjhunu no wc anwonsjm no mu anaa akenkan no mu. Yjnhwj nhwjsoc;

4.2.7.1.1 Huhuhuhu- nyj- hu

Saa nsjngorc yi da adi wc anwonsjm no mu wc nkyekyjmu (8) no mu jyj nsensaneej a jdi kan no. Ctwerjfoc no de dii dwuma de kyerjj, jmfa ho ne dej nkurfoc bjka afa aboa kckcsakyi ho biara cmfa wcn ho jfiri sj cnim dej cbjnya afiri sumina so a cne obiara mpere. Sj yjhwj abrabc mu a mpjn pii no sj wodi nipa anoasjm akyi anaa wotie dej nkurfoc bjka a nyj adej a wobjkc anim. Yei kyerj yjn sj jmfa biribiara nha wo na ntie dej nkurfoc bjka wc abrabc mu na pere hwehwj dej worepere.

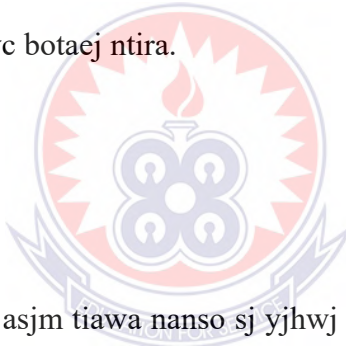
4.2.7.2 Ntimu

Ntimu ne sj woreka asjmfua, asesanee, kasasin anaa kasamu bi ntoatoasoc anaasj woreka ku ho anaa mpo woresi nsjm bi so dua. Adej baako a jwc sj yjhyj ne nso ne sj jyj a nsjmfua a woresi so no na jhia yie pa ara. Mpjn pii no atwerjfoc de ntimu taa di dwuma wc

anwonsjm mu pa ara. Adej baako nti a atwerjfoc de ntimu di dwuma ne sj wcde si asjm no so dua. Yei nso da adi wc saa anwonsjm yi mu.

4.2.7.2.1 Mede me kwasea pj nyinkyj

Sj yjhwj anwonsjm no mu a yjbjhunu sj nkyekyjmu biara no nsensaneej a jtwa toc no ctwerjfoc no ti “Mede me kwasea pj nyinkyj” mu. Sj yjhwj a yjbjhunu sj ctwerjfoc no de dii dwuma a cde resi n’asjm no so dua de akyerj sj, kckcsakyi yi a nkurfoc susu sj cdidi sumina so nti cnnim nyansa no sji na ne nyinaa no biribi papa bi a crepere ntira. Saa na jsi wc abrafc mu baabi a nipa bi hwj a cbjnya adej bi afiri no dej, obiara asjm a cbjka no jmfa ne ho. Ne nyinaa ne sj wewc botaej ntira.

4.2.7.2.1.2 Jbj

Jyj nyansa kasa a yjde twa asjm tiawa nanso sj yjhwj anwonsjm mu a jdi akotene wc mu pa ara. Ne nyinaa ne sj daa nyinaa no jboa cksadwumfoc no ma ne nhyehyjej no yj ntiantia. Jsan nso boa ma anwonsjm no yj hwam na jyj dj. Saa nso na ctwerjfoc no de mmj ahodoc bi dii dwuma wc anwonsjm no mu. Yjnhwj nhwjsoc;

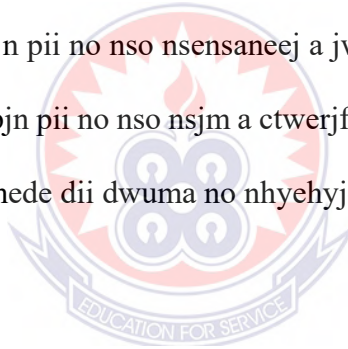
4.2.7.2.1.2.1 Kckcsakyi kasakerj obonukyerefoc a cte no abjbuo mu

Saa kasasuo yi yj jbj a ctwerjfoc no de dii dwuma wc anwonsjm no mu de kyerjj sj aboa kckcsakyi yj aboa a cdidi sumina so dej nanso cnim nyansa a yjde bu bj ma onyansafoc nso te asej. Mpjn pii no sj obi yj ne ho kwasea ma nnipa binom a na wcnam kwan bi so bu

saa nnipa no animtia nanso jnam sj nipa no nim dej crepj nti cte nea nipa no reka no nanso na wayi n'aso.

4.3 Anwonsjm ahodoc no nhyehyjej

Sj yjba atwerj kasadwini mu a emu biara wc nhyehyjej a atwerjfoc da no adi nanso sj yjhwj sjdej anwonsjm nhyehyjej tej no a jda nso firi nkaej no ho. Sj yjhwj anwonsjm nhyehyjej a yjbjhunu sj jwc afaafa anaa nkyekyjmu. Afei, cfa biara wc nsensaneej ahodoc a jdi akotene wc mu. Afei, yjbjhunu sj nsensaneej biara no yjde atwerjde kjesj na jhyj asej. Adej baako a yjbtumi aka ho asjm ne sj, sj jba anwonsjm nhyehyjej mu a jyj adej a kasasuo di mu akotene pa ara yie. Mpjn pii no nso nsensaneej a jwc mu no nhyjda nyj atenten. Aberj biara no jyj ntiantia. Jna mpjn pii no nso nsjm a ctwerjfoc de di dwuma no nhyjda jnyj den. Afei yjbjhwj anwonsjm a mede dii dwuma no nhyehyjej.

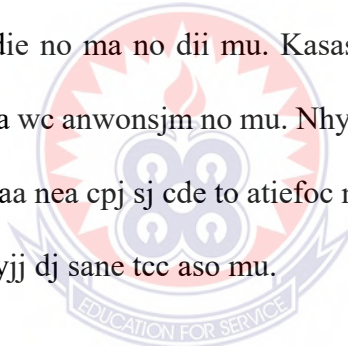
4.3.1 Anwonsjm “Afe ato yjn” nhyehyjej

Tebea a ctwerjfoc no wc mu a cde twerjj saa anwonsjm no yj anigye. Yei nam so na jma cfaa saa kwan yi so de hyehyjj n'adwensjm no. Anwonsjm no wc nkyekyjmu anaa afaafa du (10). Cfa biara anaa nkyekyjmu biara wc nsensaneej num (5) a nsensaneej no yj ntiantia. Anwonsjm no nhyenhyej nyj kuntann. Ctwerjfoc no de “Afe ato yjn” onua, afe afe ato yjn dii dwuma wc cfa a jtc so nnan (4), num (5) nnwctwe (8), ne nkron (9) no ahyjasej. Sj yjhwj nsensaneej a jdi kan wc cfa a jtc so nsia (6) ne nson (7) no mu a. Cde “afe ato yjn ne afe ato yjn nnj”, ampa, afe ato yjn dii dwuma wc cfa a jtwa toc no ahyjasej. Jsiane sj ctwerjfoc no pj sj ne dwumadie no yj dj nti no, cde kasasuo ahodoc bi tete sj, nteamu,

ntotohosjm, sj- nipa, nkakuho ne ntimu de dii dwuma boa maa ne dwumadie dii mu. Bio, anwonsjm nhyehyjej yi boa ma atiefoc ne akenkanfoc tumi di cnwonfoc no anwono akyi nya nteasej a chaw biara nni mu.

4.3.2 Anwonsjm “Aseda” nhyehyjej

Anwonsjm no wc afaafa anaa nkyekyjmu nan (4) a afaafa biara wc nsensaneej num (5). Saa nsensaneej yi mu biara yj ntiantia a emu nsjm no nyj den koraa. Cfa biara no, ctwerjfoc no de ntimu nsjm “Aseda, aseda, aseda! na jfiri asej. Ctwerjfoc no de nteamu “aseda” na ewiee cfa biara ahyjasej wc anwonsjm no mu. Afei, cde kasasuo ahodoc binom de dii dwuma de boa ne dwumadie no ma no dii mu. Kasasuo bi te sj, konsonante ntimu, jbj, kasakoa titire na jdii dwuma wc anwonsjm no mu. Nhyehyjej a cnwonfoc no de dii dwuma wc n’anwono mu no boa maa nea cpj sj cde to atiefoc ne akenkanfoc anim no kcc so wano wano, na jmaa ne nsjm no yjj dj sane tcc aso mu.

4.3.3 Anwonsjm “Jnyj ka nko ne ohia” nhyehyjej

Anwonsjm no wc afaafa anaa nkyekyjmu du (10) a nkyekyjmu biara wc nsensaneej num (5). Anwonsjm no nhyehyjej no yj ntiantia a emu nsjm no nhyj da jnyj den. Sj yjhwj a yjbjhunu sj ctwerjfoc no de saa etire asjm a jda anwonsjm no so “jnyj ka nko ne ohia” na ewie anwonsjm no fa biara. Afei jda adi ma yjnhunu sj cfa biara no, nsensaneej a jtc so mmieniu no, ctwerjfoc no de nkabomdej “na” jfiri asej. Bio nso, cde nkabomdej “nanso” na jfiri cfa mmijnsa, nkron ne edu no nsensaneej a jtc so mmijnsa no ase jna nkaej no nyinaa nso cde “na” na jfiri asej. Afei sj yjhwj cfa a jtc so nsia (6), nson (7), nkron (9) ne edu (10)

no a ctwerjfoƒ no de asjmfua “nea” na jfiri asej de di dwuma. Yjbjhunu bi sj ctwerjfoƒ no de asjm “sj” na ewie nsensaneej a jtc so nnan (4) no. Ctwerjfoƒ no de kasasuo ahodoc binom dii dwuma boa ma ne dwumadie no dii mu. Kasasuo ahodoc bi te sj, ntimu, kasakoa, sj nipa na jboa ma n’anwonsjm no yjj dj. Saa nhyehyjej cnwonfoc no de dii dwuma no boa maa akenkanfoc ne atiefoc hunuu nsjntitire pctee ne ne nkekaho a cnwonfoc no de reto dwa.

4.3.4 Asetena

Saa anwonsjm yi nso wc afaafa anaa nkyekyjmu num (5) a nkyekyjmu yi mu biara wc nsenaneej nsia (6). Yjhwj mu a yjbjhunu sj anwonsjm no nsensaneej yj ntiantia na emu nsjm no mu da hc a jnyj den koraa. Cfa biara nsensaneej no yjbjhunu sj ctwerjfoƒ no de kasasini “asetena yi yj” na jfiri asej. Saa nso na cfa biara nsensaneej a jdi kan no, ctwerjfoƒ no de asetena yi mu haw ahodoc no bi na jwie. Sj yjhwj cfa biara a nsensaneej a jtc so num (5) no, ctwerjfoƒ no de “Enti me nua...” na jfiri asej wc anwonsjm no mu. Adej baako a ctwerjfoƒ no daa no adi wc nhyehyjej no mu nso ne sj, wc nsensaneej a jtc so nnum (5) no, ctwerjfoƒ da nnipa ko a crefa asetena mu haw adi. Nsjm bi te sj, peredifoc, kofoni, hopakyifoc, bennedifoc ne brjfo. Yjhwj mu nso a, yjbjhunu sj cfa a jdi kan no ne mmienu no, ctwerjfoƒ no de asjmfua “nea” na jfiri nsensaneej a jtc so mmijnsa no ase na cfa biara awieej no na ctwerjfoƒ no yi asetena mu nneyjj papa a jwc sj yjda no adi no kyerj yjn sjnea nnipa nyinaa nna no adi. Afei yjbjhunu sj ctwerjfoƒ de kasasuo ahodoc binom tete sj ntimu, ntotohosjm ne kasakoa dii dwuma wc anwonsjm no mu. Sj yjhwj jkwan a cfaa so twerjj anwonsjm no a yjbjhunu sj na ctwerjfoƒ no wc ahometej ne abooboodie mu. Bio, sjnea

cnwonfoc no hyehyjj n'anwonsjm no boa maa atiefoc ne akenkanfoc hunu berj be beaej a cnwonfoc no de nwonoo n'anwonsjm no.

4.3.5 Anwonsjm “Yjaba na yjn kcbeam” nhyehyjej

Anwonsjm “Yjaba na yjn nkcbeam” kura afaafa anaa nkyekyjmu ahodoc nson (7). Saa nkyekyjmu anaa afaafa yi mu biara wc nsensaneej nnum (5) a nsensaneej no nso yj ntiantia. Nsjm a jwc anwonsjm no mu no nhyj da jnyj kuntann. Sj yjhwj a yjbjhunu sj cfa biara awieej no, ctwerjfoc no de asjntitire “yjaba na yjn kcbeam” na jde ewie. Ctwerjfoc no ti asjm “obi” mu wc afa no nyinaa mu gye sj cfa a jtwa toc no nko ara. Ctoaa so de kasasuo ahodoc binom dii dwuma boa ma ne dwumadie no dii mu. Kasasuo binom a jdaa adi wc anwonsjm no mu bi te sj, ntimu, ntotomu nsawesoc, jbj, abirabc na jdaa adi wc saa anwonsjm yi mu boa maa anwonsjm no yjj dj. Sj cnwonfoc de nhyehyjj gu akwan mu wc n'anwonsjm mu a, jboa atiefoc ne akenkanfoc ma wchunu agorcmma ahodoc a wcredi dwuma wc anwonsjm no mu. Na wei boa ma anwonsjm no akenkan yj dj sane yj hwam.

4.3.6 Anwonsjm “Aboa Opete” nhyehyjej

Aboa Opete yj anwonsjm a jkura afaafa anaa nkyekyjmu nnwctwe (8) a cfa biara anaa nkyekyjmu biara kura nsensaneej nnan (4). Yjbjhunu bio nso sj nsensaneej no yj ntiantia a emu nsjm no nhyj da nyj den koraa. Jwc cfa biara awieej no, ctwerjfoc no de asjntitire “Mede me kwasea pj nyinkyj” na ewie. Saa nso na cde kckesakyi na jfiri cfa a jdi kan no ne dej jtc so nnan (4) no ase. Afei, wc fa a jdi kan (1) no de kcsi mmijnsa (3) no, ctwerjfoc no de asjm “Nanso” na jfirii nsensaneej a jtc so mmijnsa (3) no mu biara ase. Afei, ckcc so

de kasasuo ahodoc binom dii dwuma. Kasasuo binom te te sj ntimu, jbj, nnyinahcma, nkakuho ne nsjngorc na jdii dwuma wc anwonsjm no mu.

4.3.7 Twaka a jda adi wc anwonsjm no nyinaa nhyehyjej no mu

Sj yjhwj anwonsjm ahodoc a yjde di dwuma no ne kwan a ctwerjfoc no nam so hyehyjj anwonsjm ahodoc yi a ybjhunu sj sj yjyi nsjmfua a jda nso firi anwonsjm ahodoc no mu a, ybjhunu sj anwonsjm no nyehyjej no nyinaa nam kwan korc so. Dej ybjtumi aka ho asjm wc saa kwan yi so ne sj, Anwonsjm no nyinaa hyehyjej yj ntiantia, jwowc afaafa anaa nkyekyjmu. Saa na ybjhunu sj nsjmfua a jwc anwonsjm no nyinaa mu no nyj kuntann. Emu biara nsensaneej no yj ntintia. Afei, ybjtumi aka sj anwonsjm no mu biara da kasasuo ahodoc binom adi. Saa Nhyehyjj ahodoc yi boa ma anwonsjm ahodoc no mu nsjm de nteasej mapa brjj akenkanfoc ne atiefoc. Jfiri sj, jnam nhyehyjj ahodoc no so maa atiefoc ne akenkanfoc hunuu berj ne beaej, agorcmma ne su ahodoc jdaa adi wc anwonsjm ahodoc no mu. Yeinom ne nnejma a yjhunu sj jda adi wc anwonsjm no nyinaa mu.

4.5 Tcfabc

Saa cfa yi na meyj j mpjnsj mpjnsjmu faa me botaej a megyinaa so dii dwuma no. Cfa yi na mehwyj nsj mpc atitire binom a epuee wc dwumadie yi mu. Njntitire a jtcc dwa wc anwonsjm ahodoc a mede dii dwuma yi bi ne sj; “Nkwa sene biribiara”, “Jsj nnipa sj wckyerj anisc”, “Obiara ho nso no akwankorc “. Afei, yjhunu binom tete sj; “Mmcdemmc bu mmusuo aba so”, “Onipa biara nnim adekyeej mu nsjm” ne “Obi nnim wo botaej a cnte woase”. Saa cfa yi kc so da no adi ma yjhunu kasasuo ahodoc a ctwerjfoc no de dii dwuma.

Yjhunuu binom tete sj, kasakoa, jbj, ampj mmuaej asjmmisa, anihanehane, ntotohosjm, sj nipa, ntimu ne abirabc.

Afei yjhunuu sj saa anwonsjm ahodoc a yjde dii dwuma yi nyinaa nhyehyjej yj ntiantia, jwc nkyekyjmu, nkyekyjmu biara wc nsensaneej a nsensaneej yi mu biara ahyjase cde atwerjdey kjsej na jhyj asej. Yjhunuu sj anwomsjm no mu nsjm no nhyj da nyj kuntann. Cnwonfoc no de saa nnejma yi nyinaa guu akwan mu de kyerjj nimdej ne nteasej a jfa anwonsjm no ho.

ETIRE A JTC SO NUM

SJDEJ TICRI AHODOC DA ADI WC DWUMADIE YI MU

5.0 Nnianimu

Saa cfa yi na yjde Ticri a yjde reyj nnyinasoc wc me dwumadie yi mu no bjda adi ama yjahunu sjdej anwonsjm nhyehyjej ne kasa a jdaa adi wc anwonsjm ahodoc no mu tej.

Jonathan (1975) kyerj mu sj, sjdej kasa tej no, sj jba anwonsjm mu a jyj adej a jda nso koraa. Saa nti no, kasadwumfoc biara fa ckwan ahodoc bi so na jhyehyj n'anwonsjm.

Egleton (2008) nso kyerj sj, kasasuo ahodoc binom boa wc anwonsjm nhyehyjej mu a jma ne nteasej no da nso firi yjn daa nyinaa kasa a yjka no mu. Sj yjhwj a yjbjhunu sj saa kwan yi so na Owura Kwabena Adi faa so hyehyjj n'anwonsjm nwoma "MEWC BI KA". Chwehwjmufoc no nam nkcmmtwetwee a cne NKOSEC Twi adesuafofoc binom twetweej so boa maa cnyaa nkyerjmu binom.

5.1 Nhyehyjej Adwenem Ticri wc me dwmudie no mu

Nhyehyjej adwenemsjm yi boa ma yjhunu sj, sj jba kasadwini sua mu a, jyj a kasa a yjde di dwuma no sesa kakra. Anwonsjm mu no, jyj a kasadwumfoc no twerj anwonsjm no akuoakuo ne nsensaneej, nanso cde ckasamu ahodoc a jnonom ne ckasamu tiawa, ckasamu mmcho ne ckasamu kuntann na edi dwuma. Nsjmmoanoo mu no, chwehwjmufoc no to maa adesuafofoc a wwc NKOSEC maa wcn nso kyerjj wcn adwene faa sjnea Adi (1975) asi afa ahyehyj n'anwonsjm ahodoc no. Nhwjsoc a edidi soc yi so na wcnam kyerjj wcn adwene.

1. Efisj nnj, afe ato wo.
2. Onua, wote hc komm reyj djn?
3. Ampa, afe akc abjto yjn.

Osuani a ne din de Kwabena Amaniampong maa yjhunu sj, nhwjsoc ahodoc a jwc soro hc yi mu no, sj yjhwj nea edi kan no ne nhwjsoc a jtc so mmijnsa no mu a, yjhunu ckasamufa kumaa ne ckasamu titire ne wcn dwumadie ahodoc no.

“Efisj nnj”,-----Kumaa

“Afe ato wo”.-----Titire

“Ampa”-----Kumaa

“Afe akc abjto yjn”,-----Titire

Nea yjhunu ne sj, saa nhwjsoc mmienu a jwc soro hc yi kyerj sjnea kasadwumfoc no nam ckasamu tiawa a jredi dwuma sj ASJNKA (Statement) wc nsensaneej ahodoc no mu wc anwonsjm no mu. Saa ara na sj yjhwj nhwjsoc a jtc so mmienu no mu a, kasadwumfoc no de ckasamu tiawa a jredi dwuma sj ASJMMISA (Question) wc saa nsensaneej no mu.

“Onua”,

“Wote hc komm reyj djn”?

Nokorj sj kasadwumfoc de ckasamu di dwuma dej, nanso chwj sj ckasamu a cde redi dwuma wc nsensaneej ahodoc mu no jnkcyj tenten na mmom, ntiatia sjnea jbjyj na adesuafofoc ne akenkanfoc bjtumi akyere agu wcn tirim ntjm a wcnnya cbrj pii.

Nhyehyjej adwenemsjm yi boa ma yjtumi de atwerj mu mmara ahodoc a jwc kasa mu no di dwuma wc merj a yjredi dwuma afa anwonsjm ho. Jwom sj Jonathan adane nhyehyjej adwenemsjm yi ama jne ne dwumadie akc pj dej. Eagleton (2008) nso ma yjhunu sj, nhyehyjej adwenemsjm yi boa ma yjnya nimdej a jmu dc de pjnsjimpjnsjm kasa soronko a kasadwumfoc de anwono ne nsjm no mu.

Nhwjsoc:

1. “Yee, mahyia Kyeiwaa ne ne mma.”
2. “Mahwj Nyame mahwj asaase.”

Bio, chwehwjmfoc no ne adesuaafoc no hunuu sj, kasa a jwc nhwjsoc ahodoc a jwc soro hc yi nyj kasa tra a bi kjkj. Yei enti cmaa adesuaafoc no hunuu sj, jsj nea crekenkan no sj cdwene tra so koraa na woanya nteasej ptee a kasadwumfoc no de reto dwa. Jnam so maa adesuaafoc no nso de wcn nteasej a jwc kasa no mu no too dwa. Ama Adutwumwaa a cyj Twi cdesuaafoc a cwc gyinapjn mmienu maa yjtee asej sj, sj wohwj nhwjsoc (1) no mu a, jnyj sj kasadwumfoc no rekyerj sj woahyia Kyeiwaa ne ne mma sjnea jtej no, na mom, crekyerj sjnea woahyia cnijdenfoc bi ama aboro ne so. Saa nso na Baah Sampson nso maa yjhunuu sj nhwjsoc (2) no mu no, kasa mahwj Nyame mahwj asaase no nyj kasa tra a bi kjkj a jrekyerj Nyame ne asaase, na mom, kasadwumfoc no rekyerj sjnea wakyini afa baabiara ahwehwj mmoa anaa mpo sjnea wayj nea cbjtumi biara nanso cnnya mmuaej papa biara.

Jnam sj kasa no wc nkyekyjmu nti no, nhyehyjej adwenemsjm aboa ama yjhunu sj, sj jba kasadwini dwumadie mu a, yjwc nhyehyjej ne kasa soronko a yjde di dwuma. Afei yjhunuu bio nso sj kasa ahodoc a wctaa de di dwuma no da nso kakra. Ne nyinaa mu no, sj kasasuo di anwonsjm mu akotene ne no. Hwj nhwjsoc yi,

“Ade a jhyj cdomfoc nkuran,

Na jma boniayj fjre;

Sua ka fa twitwa wo ho,

Na cdomfoc annu ne ho”.

Sj yjhwj anwonsjm tiawa yi a jda so soro hc yi a, jda adi pefee ma yjhunu sj ctwerjfoc no de kasasuo binom ne nsjmfua bi di dwuma ma yjhunu sj ne nhyehyjej da nso. Jda adi pefee sj kasakoa ahodoc redi dwuma a ctwerjfoc no nam so reka nsjm bi akyerj atiefoc. Sj yjhwj “cdomfoc nkuran” wc nsensaneej a jdi kan no mu a ctwerjfoc no pj sj ckyerj sj sj obi sua aseda ka a jkc so ma nipa binom yj adcej pii. Saa na “boniayj fjre” nso rekyerj aniwuo wc anwonsjm no mu. Saa nso na yjhwj nsensaneej (3) “twitwa wo ho” ne nan (4) ‘Na cdomfoc annu ne ho.’ Anka ctwerjfoc no bjtumi ama aka nsjm bi kjkj nanso cnam nhyehyjej ticri so de atwa nsjm binom tiawa.

5.2 Kasapa nnyinasoc (s.p.e.a.k.i.n.g) ne sjnea jda adi wc “anwonsjm” mu

Agyekum (2011) kyerj atwerj kasadwini mu sj jyj bcsrjmka ne kasa a yjahyj da de kasa ne atwerj na asaasae a jda nnipakuo bi anaa ankorjankorj bi suahunu, nnepa, amammerj anyamesom ne wcn gyidie wc berj bi mu de ato hc de agya nkyirimma. Jyj kasadwini bi a wcahyj da atintim no wc krataa mu na yjn nananom de agya nkyirimma (Okpewho, 1992). Atwerj kasadwini nhwjsoc bi ne abasjm, ahwjgorc ne anwonsjm. Yei nam so ma mehunu sj Akanfoc anwonsjm a jfra atwerj kasadwini ahodoc no mu no jho bjhia sj jnya kasapa nnyinasoc de yj ho mpjnsjmpjnsjmu ma yjhunu sjdej wcde kasa ahodoc dii dwuma wc anwonsjm no mu.

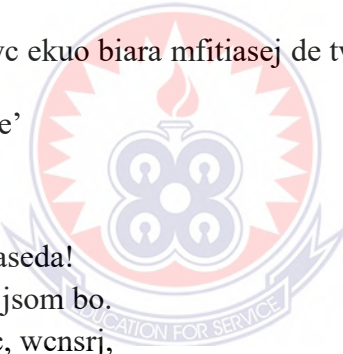
Sj yjhwj anwonsjm a agorc mma ahodoc da no adi a wcde da nsjnyerjonne ne kasa bi adi fa nnipa a atwa ahyia no ne tebea wcwom saa berj no ntam. Mpo sj asjm bi ato obi na creda nneyjeje bi adi de akyerj wcn a atwa ahyia hc no anaa sj dwumadie bi rekc so na

cnwomfoc bi redanedane nsjm bi ani de adi dwuma sono bi. Sj jba saa a yjbjhu sj saa nipa yi a cnwono anwonsjm yi reda adwempe bi adi anaa creyi biribi ato dwa. Anwonsjm yj kasadwini bi a yjtumi nwono fa biribiara ho. Yei nam so ma wcde gu nkrataa so nso a wctumi twerj fa biribiara ho. Jtumi yj owufoc ho, cman, cko, ahenfo ne nnipa atitire binom ho. Jnam sj jfa nnipa asetena ne wcn abrabc mu nsjm ho na yjatwerj nti no jhia ma ctwerjfoc no sj cbjhwj nsjmfua ahodoc a cde bjdi dwuma wc n'atwerj no mu. Yei nam so ma cde nsjmfua ahodo bi di dwuma a jboa no ma anwonsjm yi tumi nya nsunsuansoc pa wc wcn atiefoc ne obiara nso a ckenkan no so.

S. Yjnim sj yei gyina hc ma beaej (setting). Sj yjhwj beaej ahodoc a anwonsjm taa kc so a yjbjhu sj mpjn pii no ebi tumi yj adwabc bi ase, ascredan mu ne mmeaej bi a mpanimfoc ahyia. Na cnwomfoc no nso nim sj aberj biara jyj a anwonsjm mu nsjm kanya nkurcfo anaa jhyj wcn nkuran wc adwabc ase nti jba saa nso a na obiara atjn n'aso dinn retie anwonsjm no mu nsjm ne onii ko a jfa ne ho. Nea yjhunu nso ne sj Ghanafoc, ne titire ne Akanfoc dej wcn kasa a wcde di dwuma wc wcn asetena mu jnyj adej a wcde di agorc. Yei nam so ma cnwonfoc no hwj hunu sjnea cde kasasuo ahodoc bi bjhyehyj n'anwono no mu ama jde asomdwoe aba cne n'atiefoc ne akenkanfoc no ntam. Saa beaej yi bjtumi ayj beaej a nkurcfo a wwc hc no yj ahemfo atitire ne mpanimfoc nti sj cnwomfoc no hunuu sj jnni kwan sj cma nsjm bi ani da hc traasaa wc berj a cwc beaej bi a awerjhoc anaa anibere wc. Mpo sj yjhwj anwonsjm mu ne sjnea nnipa binom de nsjm batabata de da abrabc mu suahunu bi adi no a na jnni kwan sj wofa nsjm biara kjkj gyina so de ka nsjnhunu bi de fa nnipa binom a wcahyia hc no ho. Yjmfa no sj cnwonfoc bi renwono anwonsjm "Yjaba na yjnkebeam", sj yjhwj saa anwonsjm yi ne nsjm a jda adi wc mu a nea yjhunu ne sj jnyj anwonsjm a yjreda no adi ama mmcfra. Ne saa nti sj cnwomfoc biara resaasae nsjm de

anwono biribi afa abrabc mu a jho bjhia sj cbjhwj beaej a cgyina ne nnipa a atwa hc ahyia no.

P. Yei nso gyina hc ma atiefoc (participants). Saa beaej yi nso ho hia wc anwonsjm mu pa ara. Jwc anwonsjm mu no, yei gyina hc ma nnipa a wcbjkan anwonsjm no, nnipa a atwa ahyia beaej hc, wcn a ahyia hc anaa atiefoc no ne wcn a wcbjyj mpjnsjimpjnsjmu wc anwonsjm no mu. Yei na jbjboa cnwonfoc no ama wcahunu nsjmfua ne ckwan a cbjfa so ahyehyj anwonsjm no. Sj yjhwj anwonsjm bi te sj “Aseda” a ybjhunu sj jyj anwonsjm bi a ne nhyehyjej yj ntiantia a emu nsjm no nhyj da jnyj den koraa jboa ma obiara te asej na ctumi di ho dwuma. Jsiane sj cnwonfoc no hunu sj “Aseda” yj adej a jho hia enti no, cde kasasuo ntimu dii dwuma wc ekuo biara mfitiasej de twee atiefoc adwene baa botaej nti a asjmfua aseda ho hia so. Cse’

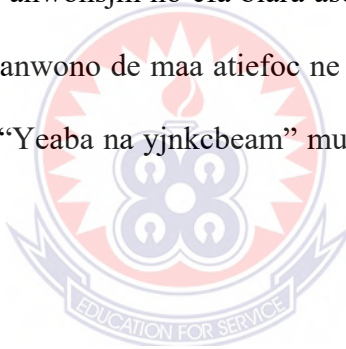

“Aseda, aseda, aseda!
Ade ketekete a jsom bo.
Wentcn, wentc, wcnstj,
Nso ne bo yj kokuroo,
Jbra wo a, nhyira nko.

Aseda, aseda, aseda!
“Fa saa da m’ase” nyj dj;
“Boniayj di nea woadi,”
Hwj na obi anse wo bi,
Na cdomfo annu ne ho.....”

Saa anwonsjm yi yj akuokuo nan nanso merj nti ekuo mmienu pj na mjtumi de ayj nhwjsoc yi. Sjnea maka dada no, cnwonfoc no de ntimuu yjj adwuma yie de ma atiefoc ne akenkanfoc hunuu sj, saa asjm pctee no hia no pa ara.

E. Yei yj berj a ckasadwumfoc no anaa cnwomfoc no pj sj atiefoc anaa nnipadcm no hunu ne botaej (ends/purpose) nti a cde saa nsjm no repue abctene so. Sj yjhwj anwonsjm dwumadie mu a daa nyinaa cnwomfoc no pj sj cyi nsjntitire bi adi anaa cde nsjmpc bi to dwa ma n'kenkanfoc hunu. Jsiane sj jha yi ne ctwerjfoc no botaej nti no cpj nsjmfua anaa kadasuo bi, titire ne ntimu ma aberj biara jtwe atiefoc anaa akenkanfoc adwene ba ne botaej no so. Sj yjhwj anwonsjm bi te sj “Yjaba na yjnkbeam” a yjbjhunu sj ctwerjfoc no botaej nyinaa ne sj cbjma n'atiefoc ahunu sj nnipa ba a cbaa asase yi so no ho hia dej nanso n'awieej no ne nea jhia pa ara. Jfiri sj ckwan a cbjfa so afiri asase yi so dej obiara nnim. Yei nti sjnea jbjyj na atiefoc adwene aba saa botaej yi so nti, cde ntimu kadasini “yjaba na yjnkbeam” na hyj asej wc anwonsjm no cfa biara ase. Bio, ctwerjfoc no de ampj-muaej asjmmisa dii dwuma wc n'anwono de maa atiefoc ne akenkanfoc te asej sj, asetena yi yj ahuntasjm. Jwc anwonsjm “Yeaba na yjnkbeam” mu, ekuo jtc so mmienu no, ctwerjfoc no bisa sj,

“Obi nim da a wewoo obi?
Obi nim obi babea mu asjm?
Obi nim obi wiase asetena mu nsjm?
Obi nim obi kcbea mu asjm?
Yjaba, na yjn kcbeam”.

Wei nom nyinaa yj ckwan soronko a cnwonfoc faa so hyjhyjj n'anwonsjm sjnea jbjyj na ne nsjm no ayj hwam ayj dj.

A. Yei kyerj sjnea kasa no nhyehyjej (act sequence) ne ne su tej. Sjnea kasa biara we ne nhyehyjej no saa pjjppj na jda adi we atwerj kasadwini biara nhyehyjej mu. Yei na jbjkyerj cnwomfoc no ne sjnea cbjhwj anya kwan a webjfa so de n'anwonsjm no mu nsjm bjpue abentene so. Jwc sj chwj sjnea cbjhyehyj ne nsjm no afa. Sj ebia ne mfitiasej, mfimfini ne n'awieej no nyinaa na jnam so aboa ano ama n'anwonosjm no mu nsjntitire adi mu. Sj yjhwj ckwan a wcfafa so hyehyj anwonsjm ahodoc a mede dii dwuma yi a yjbjhunu sj wcahyehyj no ma jda adi pefee ma yjhunu sj jde nsjmfua a jkura kasasuo ahodoc hyehyj anwonsjm no mu de boa ne dwumadie no. sj yjhwj anwonsjm "Jnyj ka nko ne ohia" mu a, ne yjhunu ne sj, cnwonfoc no de jbj kasasuo "Jnyj ka nko ne ohia na jtwa toc we jkuo biara mu. Hwj nhwjsoc yi,

"Aberewa a ne kcn dc nkyewe,

Na wcakyew aburaw ama no

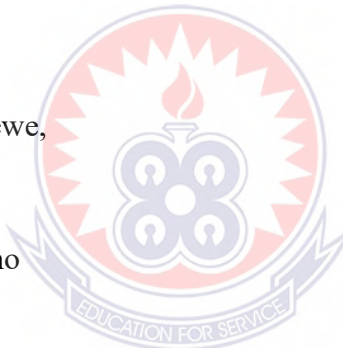
Na onnya jse mfa we,

Wosow ne ti ka sj,

Jnyj ka nko ne ohi "

Akokooa a cda ne kjtj so,

Na cpj sj cscre nantew,

Na ontumi nscre nnantew,

Wc ne n'anan, ka ne tirim sj,

Jnyj ka nko ne ohia”...

Sj yjhwj nhwjsoc a jwc soro hc yi a, cnwonfoc no ahyehyj n'anwonsjm no akuokuo a ekuo biara awieej no asjmkorc a jyj jbj na cka.

Yjhunu no sj jmu nsjm no jnyj kuntann, wcahyehyj no ntiantia wc ne nsensaneej no mu. Jwc asjmfua no ka anaa kasa mmara no nhyenhyej mu no, sj cnwomfoc no yj mfomsoc a jtumi de chaw ba wc berj a asjm no nteasej sesa.

K. Jwc anwonsjm mu no tebea a ctwerjfoc no wc mu nti cretwerj anaa creda ne tirimpe adi no yj adej a jho hia yie pa ara. Aha yi na cnwomfoc no hwj tebea a anaa yjbea a cwc mu nti a a credi ne dwumadie no. Yei na jma yjhunu sj ctwerjfoc no wc anigyej mu, awerjho mu, cyeaw mu, ateetee mu, abufuo mu ne dej jkeka ho pii. Yeinom so na jbjma wahunu ckwan a cbjfa so de nsjm no ato dwa. Ne nyinaa ne sj mpjn pii no tebea a obi wom tumi nya nsunsuanesoc kjsej pa ara wc ne dwumadie mu. Sj yjhwj anwonsjm ahodoc a mede dii dwuma yi mu a, ybjjhunu sj tebea a jdaa adi wc mu no bi ne awerjhoc, anigyej a jboaa akenkanfoc ma wchunuu ctwerjfoc no tebea a na cwc mu nti a cdii ne dwuma no wc anwonsjm baako biara mu.

I. Saa berj yi na yjrehwj ckwan a cnwomfoc fa so de ne nsjm no to dwa wc n'anwonnej no mu. Yei yj berj a jho hia pa ara wc dwumadie no mu. Jwc sj cnwomfoc no hwj kasa a cde

bjdi dwuma no yie. Saa berj yi na cnwomfoc no pj kwan bi so da ne nsjm ahodoc no adi ma n'atiefoc ne n'akenkanfoc gye no to mu anaa gye ne dwumadie no si hc ma no. Sj anwonsjm no fa cdc ho a jwc sj cfa nsjm a jka cdc ho asjm, sj jfa nkuranhyj ho a jwc sj cka nkuranhyj nsjm ne nea jkeka ho pii. Jba saa ne nsjmfua ne ne kasasuo ahodoc a cde bjdi dwuma no jwc sj jkasa fa ne botaej no ho. Yei daa adi wc anwonsjm no nyinaa mu a jboaa dwumadie no.

N. Yei nso hwj ckasa mmara nhyehyjej a jwc kasa ho, nkyerjkyerjmu ne kasa no nteasej. Ckwan a kasafoc no bjfa so de kasa mmara nhyehyjej no adi dwuma no bjgyina nsjmfua, kasasini, ckasamufa ne ckasamu ahodoc a cde bjdi dwuma no. Yei mu na atiefoc no bjfa nteasej a jwc nsjmfua no mu de agye wo dwumadie no ato mu. Saa kwan yi so na atiefoc, adesuaufoc anaa akenkanfoc no de nsjm no bjhunu tebea a ctwerjfoc no wc mu. Jha yi no jhia sj ckasa mmara no ne tebea a ctwerjfoc no wc mu no bjkc pjppjjp sjnea anwonsjm ahodoc no yi no adi wc me dwumadie yi mu no. Aha yi nso, jwc sj cnwomfoc no de cpc kasa yj adwuma sjnea jbjyj a ne kasa no ho bjba nyam.

G. Saa berj yi na cnwomfoc no hwj badwam kasa nkyerjkyerjmu. Jha yi na jwc sj cnwonfoc no hwj anomsjm kasadwini nkorabata no dwumadi ne amammerj ne kasa no atetesjm a jfa kasadwini nkorabata bi te sj jbj, kasakoa, anansesjm, abisaa, amoma ne nea jkeka ho pii na wcagyina so de adi dwuma. Sj yjhwj anwonsjm a, yjbjhunu sj daa nyinaa ctwerjfoc no da nsjm a jfa nnipa abrabc ho adi wc wcn asetena mu. Saa nsjm yi bi tumi fa nnejma a atwa yjn ho ahyia, jtumi fa mpanimfoc ne abakcsjm ho nti no mpjn pii no, cnwomfoc no pj sj cde jbj, kasakoa ne kasasuo nkaej bi bjdi dwuma de akyerj mpanin kasa. Saa ara na epuee wc me dwumadie no mu.

Nhwehwjmu dwumadie no kcc awieej no, jbjpuee mu sj, sj meyi Adwenem nhyehyjj ticri a mede dii dwuma no to nkyjn a, Kasapa Nnyinasoc ticri mede dii no, menam me nso menhwehwjmu dwumadie yi mu nsjmmisa so nyaa “PEA” ticri firii “SPEAKING” ticri mu. Jwc mpjnsjimpjnsjm dwumadie yi mu no, mehwee nsjntitire, kasasuo ne sjnea Adi (1975) si hyjhyjj n’anwonsjm ahodoc no. Saa nsjmmisa mmijnsa a nhwehwjmu yi da no adi no nyinaa firi Kasapa Nnyinasoc atwerjdejj ‘SPEAKING’ mu. Wei maa jbjhiaa sj, mepaw na mede di dwuma we nhwehwjmu yi mu.

5.3 Tcfabc

Saa cfa yi na mede hwjj sjdej nhyehyjejj ticri da adi we me dwumadie yi mu. Cfa yi daa no adi maa yjhunuu sjdej kasamu tiawa tumi da ne ho adi we anwonsjm nhyehyjejj mu fa. Yjhunuu sjdej kasasini ne kasasuo ahodoc tumi boa we anwonsjm nhyehyjejj mu. Afei megyinaa dwumadie yi botaejj ahodoc no de Nhyehyjejj Adwenem ticri ne Kasapa nnyinasoc ticri hwjj me dwumadie no nnyinasoc. Menam nhwehwjmu dwumadie yi so menyaa “PEA” ticri firii Kasapa Nnyinasoc ticri “SPEAKING” mu maa jboaa nsjmmisa ahodoc no nyianoo. Nsjmmisa bi te sj, anwonsjm ahodoc no mu nsjntitire, kasasuo ne sjnea cnwonfoc no hyjhyjj n’anwonsjm ahodoc no na dwumadie no hwjejj.

6.0 Nnianim

Saa cfa yi yj muabc, adwenkyerj ne awieej. Dej jdi kan no yj tcfabc. Saa cfa yi boaboa nsjntitire a jdaa ne ho adi wc me mpjnsjimpjnsjmu no mu. Jbjiyi no baako baako akyerj nnocma pctee a jfiri me nhwehwjmu no mu pueej. Dej jdi hc yj sj mede m'adwenkyerj bjto dwa. Afei, dej mesusu sj nhwehwjmufoc, adesuafof, akyerjkyerjfoc ne akenkanfoc yj nyinaa mede bjto dwa. Mede me dwumadie yi pc bc bjfiri nhwehwjmu yi nnyinasoc akcsi n'awiee nso bjto dwa wc saa cfa ha.

6.1 Nhwewjmu no Nyinaa Muabc

Etire a jdi kan wc me dwumadie yi mu no yj dwumadie no nyinaa nnianimu. Jkyerj nhwewjmu yi nnyinasoc a jkasa fa kasadwini ne jmu nkyekyjmu ho, berj ne beaej a Akanfoc ka anwonsjm. Bio, mede nhwewjmu yi nyinaa haw adi da bjto dwa. Afei dwumadie yi botaej ahodoc ne jho nsjmmisa a mjgyinaa so dii dwumadie no nso, mede to dwa wc cfa ha. Nsjmmisa ahodoc bi te sj; anwonsjm ahodoc no mu nsjntitire, kasasuo ahodoc a jwc anwonsjm ahodoc no mu nyinaa cfa yi hwjej. Afei mehwjj sjnea kasadwumfoc no si fa hyehyj n'anwonsjm ahodoc no. Dwumadie yi ho mfasoc, jmu sinte, beaej a nhwewjmu yi kcpem, dwumadie yi nkyekyjmu tiawa ne cfa yi mmoano nso, medaa no adi wc saa cfa korc yi ara mu.

Saa cfa a jtc so mmienu yi mu na medaa nea animdefoc binom aka afa kasadwini ho, kasadwini ahodoc ne jho mfasoc. Afei, anwonsjm ahodoc ne jho mmatamata bi a jwc mu bi te sj nsjntitire ne n'asekyerj, kasasuo ne n'asekyerj ne anwonsjm ahodoc no nhyehyjej.

Megyina saa cfa korc yi so de adwenemsjm ahodoc a jbjboa nhwewjmu yi nso too dwa na mekyerjj nea enti jhia sj mede bjdi dwuma jwc nhwewjmu yi mu. Dej abenfoc binom ayj afa adwenesjm yi ho ne jho mfasoc nso, mede too dwa.

Ne nkamfua no, megyina animdefoc yi adwenkyerj ahodoc a jfa dwumadie yi ho na me nso medaa me tirimpc a jfa dwumadie yi ho no adi. Cnwomfoc no ne anwonsjm nwoma no nso mekaa wcn asjm jwc cfa yi mu.

Etire a jtc mmijnsa yi na mehwjj akwan ahodoc a mefaa so yjj nhwehwjmu yi. Jfa nhyehyjej a mede yjj nhwehwjmu no, nnipa a menyaa wcn hc mmoa, kwan a mefaa so nyaa wcn hc mmoa, berj ne beaej a nhwehwjmu no kcc so. Nhwehwjmu yi ho akwankyerj bi ne nsjmmisa, nkcmctwetwe ne ahwjej. Afei nwoma a mede yjj mpjnsjimpjnsjmu no nso, jka ho asjm. Anwonsjm dodoc a megyinaa so yjj mpjnsjimpjnsjmu no, cfa yi kcc so kyerje.

Etire nan yi ne dwumadie yi nyinaa fapem. Jha na mehwj de nsjmmoanoo no yjj mpjnsjimpjnsjmu wc dwumadie yi mu de yii nsjmmisa ahodoc no ano. Nsjmmisa ahodoc no nyinaa gyinaa Kwabena Adi (1975) anwonsjm nwoma a w'ato ne din **“Mewc Bi Ka”** so. Megyinaa botaej mmijnsa yi so na jyjj nhwehwjmu no. Botaej a edi kan kasa fa nsjntitire ahodoc a jda adi wc Adi (1975) anwonsjm ahodoc no mu. Dej jtc so mmienu hwj kasasuo ahodoc a jdi akotene pa ara wc Adi (1975) anwonsjm ahodoc no mu. Afei botaej a jtc so mmijnsa a jyj botaej jtwā toc a mede yjj nhwehwjmu yi ne; sjnea kasadwumfoc no hyehyjj Kwabena Adi (1975) anwonsjm ahodoc no binom.

Saa etire num yi na mede Ticri a mede reyj nnyinasoc wc me dwumadie yi mu no bjda adi ama yjahunu sjdej anwonsjm nhyehyjej ne kasa a jdaa da adi wc anwonsjm mu.

Jna etire a jtc so nsia yi na mede daa dwumadie no nyinaa mmuabc, adwenkyerj, dej epuee wc dwumadie no mu ne dwumadie no awieej adi.

6. 2 Nea epue firii dwumadie no mu

Dwumadie yi nnyinasoc titire ne sj mjjj mpjsjimpjnsjmu wc Kwabena Adi anwonsjm nwoma “MEWC BI KA” mu ahwj nsjimpc atitire a jda adi wc nwoma no mu, kasasuo ahodoc a jwc anwonsjm ahodoc no mu ne sjdej cnwonfoc no hyjhyjj n’anwonsjm ahodoc no binom.

Nhwehwjmu yi mu no, mehunu sj ctwerjfoc no daa ne tirimpc dodoc no ara adi de yjj nsjntitire de maa n’akenkanfoc ne n’atiefoc. Sj yjhwj anwonsjm bi te sj “Afe ato yjn” mu a yjbjhunu sj asjntitire pctee a jtcc dwa ne sj; “Nkwa sene biribiara”, ne nsjntitire mataho a jkeka ho na saa anwonsjm yi yii no adi. Saa ara nso na anwonsjm “Aseda” mu nso no, ctwerjfoc no daa nsjimpc titire binom tete sj; “Jsj nipa sj ckyerj anisc”, “Bonniayj nnyj”, “Anisc yj nkuranhyj aduro”. Afei sj yjhwj anwonsjm “Yjaba na yjnkbeam” mu nso a ctwerjfoc no nam asumasjm so yi kyerjj sjdej yjbaa wiase ne ckwan a yjbjfa so akc adi de maa akenkanfoc ne atiefoc.

Yei nam so maa yjhunu nsjntitire binom tete sj; “Onipa biara nnim adekyeej mu nsjm”, “Ahyjasej nnyj den sj awieej” “Adej biara a onipa reyj no, cnwene ckyena”, “Obiara de Owuo ka”. Anwonsjm “Asetena” twe yjn adwene si nnejma binom so. Saa anwonsjm yi bue yjn ani ma yjhunu nsjntitire binom tete sj, “Mmcdemmc bu mmusuo aba so”, “Cbra yj animia”, “Aniha mu nni biribi sj Ohia”, “Akokocduro hia jwc abra bc yi”. Bio, anwonsjm “Jnyj ka nko ne Ohia” da nsjntitire binom tete sj, “Obiara ho nso no akwankorc”, “Obi dan Bi”, “Nnipa nsj hwee”, “Obiara wc chaw” adi. Afei jyj anwonsjm “Aboa Opete” nso de nsjntitire binom too dwa de kyerjj adasa jwc botaej ahodoc a jnam so nti a nnipa binom yj

wen biribi a mpjn pii no nnipa binom nso hunu saa nkurfoc no sj wcagyimi. Nsjntitire a saa anwonsjm no yi no adi bi ne; “Ahwjyie yj” “Obi nnim wo botaej a cnte wo ase”. Saa nsjntitire a mada no adi ne dej jkeka ho binom na ctwerjfoc no daa no adi jwc Adi (1975) anwonsjm ahodoc a mede dii dwuma no mu.

Bio, nhwehwmu no mu no jdaa adi ma mehunuu kasasuo ahodoc a ctwerjfoc no de dii dwuma maa anwonsjm no akenkan no yjj dj na jnam so ma yjhunuu sjdej nsjm bi ka daa adi wc anwonsjm no mu. Sj yjhwj a yjbjhunu sj ctwerjfoc no de kasasuo ahodoc bi dii dwuma. Kasasuo binom tete sj; “Abjbuo, kasakoa, sj-nipa, abirabc, ntimu, nsjmmisa a jnhia mmuaej, ntotohosjm, anihanehane, nnyegyeej sj adwene” ne dej jkeka ho a jdaa adi wc cfa nan no mu. Yeinom ne kasasuo ahodoc a ctwerjfoc de dii ne dwuma no wc anwonsjm no mu. Afei, mehunuu no wc me nhwehwjmu no mu sj jnam sj na ctwerjfoc no ka nsjm binom de yj nnyinasoc na cpj sj atiefoc hunu dej jhia no wc anwonsjm no mu biara mu nti no, yjbjhunu sj cde kasasuo “Ntimu” dii dwuma pa ara. Afei jyj “Abjbuo ne kasakoa” nso di akote wc mu yie. Megye medi sj ctwerjfoc no de saa kasasuo mmieniu yi dii dwuma jnam sj na cpj sj anwonsjm no mu nsjm no yj ntiantia na jsane nso yj dj entire

Afei yjhunuu sj saa anwonsjm ahodoc a yjde dii dwuma yi nyinaa nhyehyjej yj ntiantia, jwc nkyekyjmu, nkyekyjmu biara jwc nsensaneej a nsensaneej yi mu biara ahyjase cde atwerjdey kjsej na jhyj asej. Yjhunuu sj anwonsjm no mu nsjm no nhyj da nyj kuntann. Saa nhyehyjj ahodoc yi nyinaa boa maa anwonsjm no mu nsjm yjj dj sane yjj hwam.

6.3 Adwenkyerj

Me dwumadie no ada ctwerjfoc atirimpc adi dej nanso anka m'adwene ne sj jyj a wcmma anwosjm dwumadie mu nsjmfua no mu nna hc kakra nka ho mfa ma adesuafof na ama wcate nsjmfua bi ase na wede agyina so de ayiyi nsjmmisa no ano yie. Dwumadi yi hwjj kasasuo ahodoc a ctwerjfoc no daa no adi wc nwoma no mu. Afei mjsrj sj aban bjyj nhyehyjej wc ho na woapj animdefoc a wcdi dwuma ahodoc wc Akan kasa ho ama wcatwerj nwoma de ama adesuafof wewc ntoasoc sukuu mu na aboa wcn ama wanya nnyinasoc pa de atwerj schwj no yie.

Dej mjka bio ne sj jwc sj Aban yj nhyehyjej ma osuani biara a wcbjkc ntoasoc sukuu mu no sj wcbjdi Akan kasa no ho dwuma kakra. Dej mepj sj mekyerj ne sj, sj abcfra biara a wanya kwan wc ntoasoc sukuu mu bjsua Akan kasa no kakra wc afe a jdi kan no mu. Yei bjma yjn kasa no ho aba nyam ama adesuafof ne afoforc a aka.

Afei nso Aban bjsc nwomatwerjfoc a wctwerj Akan kasa no asene na ahyj wcn nkuran ama wcatumi atwerj nwoma ahodoc no ara ama Akan adesuafof no.

Yjbjsrj akyerjkyerjfoc sj wenhyj mmcfra no nkuran wc berj a wrekyerj wcn adej wc Akan kasa no ho no. Sj jba saa a jnam so bjma adesuafof ayere wcn ho wc Twi adesua no mu. Yei nam so bjma adesuafof abc wcn ho mmcden. Bio, mjsrj sj sj wrebc adesuafof aba so a, wcnhwj wcn nso a wcbcc wcn ho mmcden wc Akan kasa dwumadie mu no na wcmmc wcn aba so bi na ahyj wcn nkuran ama kasa no ayj wcn akcnc ama wcasua ate asej.

6.4 Dwumadie no nyinaa awieej

Mpanimfoc sj, “ckwan no ware koraa mpo a, jkcwie wc aboboano”. Saa pjjppj na jtej wc me dwumadie yi mu. Na me dwumadie yi botaej ne sj mjjj nhwehwjmu wc owura Kwabena Adi (1975) anwonsjm no binom mu mpjnsjmpjnsjmu ahwj nsjmpc atitire binom a jda adi wc anwonsjm no mu, anwonsjm no nnyehyjej ne emu kasasuo ahodoc.

Yei na jdaa adi wc nsjntitire no mu sj, anwonsjm no mu nsjntitire no bi tumi yj nsjm a jfa nnipa abrabc ho wc wen daa asetena mu. Nsjm binom tete sj ckwan a yjbjfa so ahunu dej daa nyinaa Onyame tumi yj ma adasa, sjdej yjbjtumi afa so akyerj anisc wc yjn asetena mu, sj afe to yjn a dej jwc sj yjyj de hyj Onyame animuonyam, sjdej abrabc mu asetena yj chaw ne apenesie. Afei ctwerjfoc yi nam anwonsjm yi so maa yjhunu sj wiase yi dej nnipa aba nanso awieej no na jhia. Jkc so kyerjj yjn sj wc nnipa asetena mu no jwc sj yjhunu ne sj yjdi nncboa. Ne nyinaa ne sj obiara hia obi mmoa.

Afei ctwerjfoc no maa yjhunuu sjdej yjbjtumi de kasasuo ahodoc bjdi dwuma wc yjn daa kasa mu na ama yjn kasa no ayj hwam anaa ayj dj. Yjhunuu sj mpo sj yjde yjn kasasuo yi binom di dwuma wc yjn kasa mu a jtumi ma yjn nsjm bi ka yj ntiawa ma jte yjn brj so.

Bio, Baboa yjn ama yjahunu sj anwonsjm sua boa anotej, kasadj ne kasasua. Yei nyinaa yj ckwan a ctwerjfoc no nam so hyehyj n’anwonsjm no. Yjhunuu sj nsjmfua no a cde dii dwuma no nhyj da jnyj kuntann, jnyj atenten. Ctwerjfoc no asan ahyehyj anwonsjm no nkyekyjmu a jma ne nteasej mu da hc.

Anamcn ahodoc a cnwonfoc yi de guu akwan mu wc n'anwonsjmtwerj yi mu no ma Akan kasa no yj dj sane yj hwam.

NWOMA AHODOC A MENYAA MMOA

- Acquaah, G. R. (1968). *Oguaa Aban*. Cape Coast: Mfanstiman Press Ltd, Cape Coast.
- Addow, E. R. (1975). *Edin ne Mmrane*. Accra: Bureau of Ghana Languages, Accra.
- Adi, K. (1985). *Mewɔ Bi Ka*. Tema Ghana: Publishing Corporation.
- Agyekum, K. (2011). *Akan Kasadwini*. Madina-Accra Ghana: Dwumfour Publication. Doku St.
- Agyekum, K. (2013). *Introduction to Literature (2nd Edition)* Accra: Adwinsa Publication.
- Agyekum, K., Osam, E. K., & Apenteng, S. (2011). *Akan Terminology. English-Akan Linguistic and Media Glossary*. Legon-Accra: Adwinsa Publications (GH) Ltd.
- Angmor, C. (2001). *Contemporary Literature in Ghana 1911-1978 Critical Evaluation* Accra: Woeli Publishing Service Accra New-Town
- Annan, J.C. (2017). *Introduction to Creative Writing and Literary Appreciation*. Accra: Luckyfour Publishers
- Asante, C., Asenso O., & Hope, P.A. (2004). *Twi Adesua Nhoma (Akuapen)*. Accra: Damas Educational Services Limited.
- Asenso, O. (2009). *Akanfoɔ Anwonsem*. Cape Coast: Abundance of Grace Press UCC Cape Coast
- Azasu, K., & Geraldo, P. K. (2004). *Aspects of African Poetry*. Accra: YAMENS Printing Press.

- Balint, A. (1969). 'Sector Analysis and Idioms'. *Kivung, 1969 Vol 2*.
- Benefo, K. (1974). *Ɔnantefoc*. Accra: Tema Publishing Corporation Ghana. Bureau of Ghana Languages.
- Best, E. W., & Kahn, E. V. (2006). *Research in Education (10th Ed)*. Boston, MA: Pearson Education Inc., Boston.
- Boone, R. S. (1994). *Literature and Languages*. Evanston, Illinois: Medougal, Little & Company.
- Bressler, C. E. (1994). *An Introduction to Theory and Practice America*: Printed in United States America.
- Chapman, R. (1992). *Literary Criticism. In the Oxford Companion to the English Language*. Oxford: Oxford University Press, pp.615-619.
- Chief Examiner's report for languages (2012), *WASSCE -Asante Twi*, WAEC, ACCRA.
- Chief Examiner's report for languages (2013), *WASSCE – Asante Twi*, WAEC, ACCRA.
- Chief Examiner's report for languages (2014), *WASSCE -Asante Twi*, WAEC, ACCRA.
- Chief Examiner's report for languages (2016), *WASSCE-Asante Twi*, WAEC, ACCRA.
- Chief Examiner's report for languages (2018), *WASSCE-Asante Twi*, WAEC, ACCRA.
- Chief Examiner's report for languages (2019), *WASSCE-Asante Twi*, WAEC, ACCRA.
- Creswell, E. W. (1998). *Qualitative enquiry and research design: choosing among five traditions*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Darkwa, E.M.A (1973). *Akanfoɔ Anwonsem* Accra-Tema: Ghana Publishing Corporation
- De Saussure, F. (1983). *Course in General Linguistics, trans. Roy Harris* (La Salle, 111: Open Court.
- Eagleton, T. (2008). *Literary Theory: An Introduction*. USA: University of Minnesota Press.
- Finnegan, R. (2012). *Oral Literature in Africa*. Cambridge United Kingdom: Open Book Publishers.
- Frey, J. H., & Oishi, S. M. (1995). *How to conduct interview by telephone and in person*. USA: SAGE Publishers.
- Gorden, J. B., & Kuehner, K. (1999). *Fiction, An Introduction to Short Story*. Illinois NTC/ Contemporary, Publishing Group, Inc.

- Gyekye-Aboagye, J. (1992). *Abrabɔ Mu Anwonsem* Accra: Afram Publication (Ghana).
- Hymes, D. H. (1974). *Foundation in sociolinguistic: An ethnographic approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania press.
- Jonathan, D.C. (1975). *Structuralism, Linguistics and Literature*. London: Routledge
- Kennedy, X. Y. (1987). *Literature: An introduction to fiction, Poetry and Drama*, Bedford: Guild College Press.
- Krampah, D.E.K. (1997). *Mfantse Anokodzisem ho Adzesua*. Accra: Bureau of Ghana Languages.
- Kuffour, J. O. (2009). *Akanfo] Amammer[ne Aseses[m bi*; ISBN; 9988-8323-0-3.
- Kusi, F. (2019). *Lengwesteks nhwehwemu a ɔfa Asantefoɔ ayemmao binom edin ho*. M.Phil thesis, University of Education, Winneba.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by*. 1980. Chicago: U of Chicago P.
- Levorato, M. C., Nesi, B., & Cacciari, C. (2004). Reading comprehension and understanding idiomatic study. *Brain and Language*, 91(3), 303-314.
- Long, M., Shukla, V., & Rubio-Fernandez, P. (2020). The development of simile comprehension: From comparison to scalar implicature
- Marvasti. (2004). *Qualitative research in sociology* London UK: SAGE Publication, London.
- Mayhead, R. (1965). *Understanding Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mazur, K. (2006). *Poetry and Repetition: Walt Whitman, Wallace Stevens, John Ashbery*.
- Muhammad, M. J. (2019). Hyperbole in Poetry: A Case Study of Exaggeration. *Transylvanian Review of Administrative Science*, 57(2).
- Nketia, J. A. K. (1975). *Music of African* London: Victor Gollancz.
- Nketia, J. H. (1966). *Adowa Songs (Words only)*. Institute African Studies. University of Ghana.
- Nketia, J. H. (1978). *Amoma*. Tema: Ghana Publishing Corporation.
- Oduro, I. (2015). *Abrabɔ mu Anwonsem Mpensempensenmu*. Unpublished.
- Oduro, I. (2017). *Anidasoɔ Nsoromma*. Breman-UGC: Unmireted Favour Grahpics
- Oduro, I. (2019). *Literature of the Ghanaian Language*. Unpublished.

- Okpewho, I. (1992). *Africa Oral Literature Background, character continuity*. Bloomington Indiana University Press.
- Osei, K. N. (2013). *Literate and Literature*. Accra: Seventh Brain Publication.
- Owu-Ewie C. (2014). A morphosyntactic analysis of some Fante habitation names (eonym); *The International Journal of Humanities and Social studies* 2(5) 232-243
- Owu-Ewie, C (2014). *Introduction to Linguistics: course Packet for Mphil Ghanaian Language Studies* (Unpublished)
- Owu-Ewie, C. (2012). *Introduction to traditional and Action Research Methods*. Winneba, Ghana Sakoa Press Ltd.
- Owu-Ewie, C. (2017). *Introduction to traditional and action research*. Accra, Ghana: Data Edge Multimedia.
- Prempeh, A. A. (2009). *Akanfoɔ Amammerɛ*. Asafo-Kumasi: Alpha and Omega Printing Press.
- Prempeh, A. A. (2012). *Akanfoɔ Amammerɛ ne Akan Kasadwini*. Kumasi: Alpha & Omega Print House.
- Sayakhan, N. I. (2019). The use of personification and apostrophe as facilitators in teaching poetry. *Journal of Language Studies* 1 (4), 98-106.
- Sekyi- Baidoo, Y. (2002). *Semantics An Introduction*, Wilas Press Ltd, Kumasi, Ghana.
- Ward, G. (2005). *Postmodernism; Translators: GhadFakhrZanjiri and AbuzarKaram; Mahi: Tehran, 1384, p. 122.*
- Wiafe-Akenten, E. N. A. (2017). *Sedeɛ Wɔde Akan Kasa Di Dwuma enne Mmere Yi Wɔ Radio Ne TV So*. (Doctoral dissertation, University of Ghana).

NKEKAHO

Nkekaho 1: Afe ato Yjn

Ewiem ayj furubann,
Mframa mu ayj nwunu,
Nnua atifi ayj torotoro
Nsuwansuwa adeda komm,
Ampa, afe ato yjn

Mmenten so ne afi mu ahyerjn,
Nkuraa ne nkurow so ayeyj manyamanya,
Asomdwoe hene asian aba nnipam,
Anisc ne cdc aba asaase so,
Kunsunkunsu ne nitan abc ase.

Mpanyin ne mmofra ani agye.

Afieboa ho rewosow biriribiri,
Obi nnim nea cbjkc kan;
Momono twe, guangan tew,
Afe ato yjn, ebinom ho rebjka.

Afe ato yjn nnj, onua afe ato yjn.

Amansan hene de anigye nam,

Pii ayj krado rehyia no,

Wcde nne koro reteam sj,

“Akwaaba, Amansan hene, akwaaba!”

Afe ato yjn nnj, onua afe ato yjn.

Nanso afe biara ne emu nsjm,

Ebia na obi de kyjn bi.

Onua, gyae awerjhow ne nkcmmedi,

Efisj nnj, afe ato wo.

Afe ato yjn nnj, afe ato yjn bio.

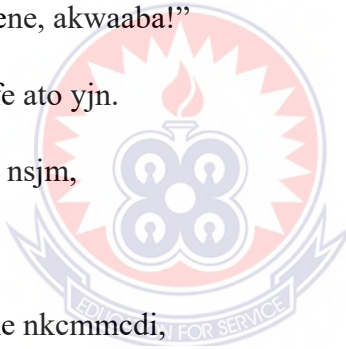
Scre ne anigyefo ani nnye.

Ntena hc komm nnwen nea atwam ho.

Kentene wo ho kcda Cboadej ase.

Kae sj afe ato yjn nnj.

Afe ato yjn nnj, afe ato yjn bio.

Adcfo nam adcfo so rekyiakya.

Afe ato yjn ama biakoyj aba.

Onua, wote hc komm reyj djn?

Wunnim sj afe ato yjn nnj?

Afe ato yjn nnj, onua, afe ato yjn.

Abusua ahyia redi afe nnj.

Atamfo reyi cdc bi adi,

Wcde atuo ne akode agu hc reka sj,

“Ampa ara, afe ato yjn.”

Afe ato yjn nnj, onua, afe ato yjn.

Amansan nyinaa monscre j;

Mo a mote kwaem ne sare so,

Monkamfo Cboadej nnj abia,

Efisj, wama afe ato yjn bio!

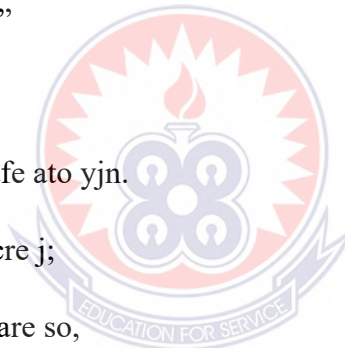
Afe ato yjn nnj, ampa, afe ato yjn.

Ma w’ani so hwj wo ho hyia j!

Abcde nyinaa de ahokeka,

Anigye ne ahurusi reteam sj,

“Buronya aba oo, afe ato yjn nnj!”

Nkekaho 2: Aseda

Aseda, aseda, aseda!

Ade ketekete a jsom bo.

Wentcn, wentc, wcnrj,

Nso ne bo yj kukuroo.

Jbra wo a, nhyira nko.

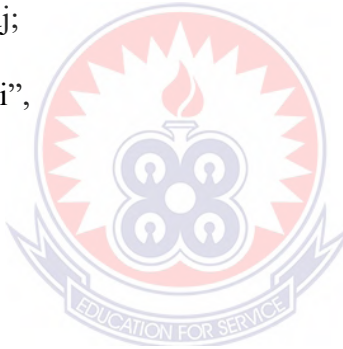
Aseda, aseda, aseda!

“Fa saa da m’ase” nyj dj;

“Bonniayj, di nea woadi”,

Hwj na obi anse wo bi,

Na cdomfo annu ne ho.

Aseda, aseda, aseda!

Ade a jhyj cdomfo nkuran,

Na jma bonniayjni fjre;

Sua ka fa twitwa wo ho,

Na cdomfo annu ne ho.

Aseda, aseda, aseda!

Ma w’ani nsc na da ase.

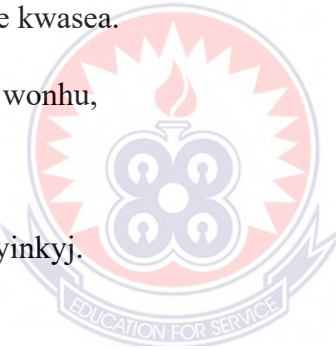
Cbcadej sj aseda.

Fa aseda bc No afcre,
Na w'adom wo ato wo mu.

Nkekaho 3: Aboa Opete

Kckcsakyi, cborotea, nyankompasakyi,
Ebi reka sj meyj kwasea,
Nanso, aboa opete,
Mede me kwasea pj nyinkyj.

Ebi fa m'ahobrjase sj me kwasea.
Me nyansa a menim de, wonhu,
Nanso, aboa opete,
Mede me kwasea repj nyinkyj.

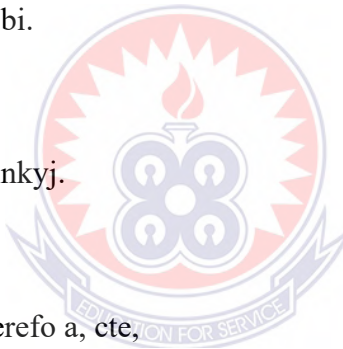

Me ne obi nyj aka,
Mayj ctweafunu.
Nanso me ho wc mfaso;
Mede me kwasea pj nyinkyj.

Kckcsakyi, odiamenade.
Kwasitipae a onkyi ade,
Adwumayj nyj me anihaw,
Mede me kwasea pj nyinkyj.

Cborotea nyankompasakyi,
M’asekan sen abrafo de,
Mikum a, mempaw mu.
Mede me kwasea pj nyinkyj.

Nankwaaseni a ne ho bcn nam,
Mentcn me nam mma obi.
Mikum a, midi m’ade.
Mede me kwasea pj nyinkyj.

Mekasa kyerj obonukyerefo a, cte,
Nanso cte no abjbuo mu.
Ckwasea a otumi bu bj,
Mede me kwasea pj nyinkyj.

Huhuhuhu-nyj-hu Kwaakye,
Sumina so hene a me ne obi mmc hye.
Me ne obi mpere ahenni,
Mede me kwasea pj nyinkyj.

Nkekaho 4: Asetena

Asetena yi yj aperedie.

Nsi ne anem nko na jhia.

Nea cpere, ko kc kan no

Du ne botae a jsi n’anim ho,

Enti me nua peredifo,

Pere, ko kc nea nkonimdi wc.

Asetena yi yj cko.

Animia ne baninha na jhia,

Nea omia n’ani ko no

Nya nkonim abotire bc,

Enti, me nua kofoni,

Ko kc w’anim na di nim.

Asetena yi yj ahopakyi.

Akokoduru ne nkuranhyj,

Odwo ne ahobrjase nko

Tumi bc w’anim kwan tee.

Enti me nua “hopakyifo,”

Fa ahopakyi yj w’ade.

Asetena yi yj abenedi,

Ano atuo yj mpempem.
Cdanta, ohum, cprjm,
Ebi ka wo a, wunni.
Enti me nua “benedifo,”
Bc ntoa na si abrjnkoto.

Asetena yi yj cbrj.
Emu mmepcw ne abon
Ma ckwantufo pa abaw.
Mmcdenbc nko na ehia,
Enti me nua brjfo ei!
Kc so na mpa abaw.

Nkekaho 5: Yjaba na yjn Kcbeam

Da a obi baa wiase, onnim;
Nea obi si baa wiase nso, onnim;
Da a obi bjfi wiase onnim,
Nea obi besi afi wiase nso, onnim.
Yjaba, na yjn kcbeam.

Obi nim da a wewoo obi?

Obi nim obi babea mu nsjm?

Obi nim obi wiase asetena mu nsjm?

Obi nim obi kcbea mu nsjm?

Yjaba, na yjn kcbeam.

Wcwo obi to kjtj pa so.

Wcwo obi to baha so.

Wcwo obi ancpa, obi anadwo;

Obi pampa so, obi obon mu.

Yjaba, na yjn kcbeam.

Obi asetena, anigye ne ahotc nko.

Obi asetena, awerjhow ne apinisi nko.

Obi asetena, sccscc kyenkyen,

Obi asetena, kyenkyen sccscc.

Yjaba, na yjn kcbeam.

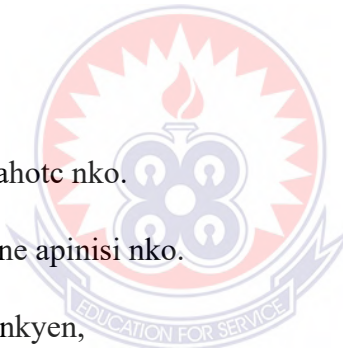
Yjaba na yjn kcbeam ampa.

Mframa a jbcc nnj, ade pa nko.

Nea ckyena jbjbc, obi nnim,

Adekyee biara ne mu asjm.

Yjaba, na yjn kcbeam.

Obi nkwa awiei, chwjfo abc no.

Obi asamankc, ohia-awerjhow nko,

Obi asamankc, nkontaabu nko.

Yjaba, na yjn kcbeam.

Cdasani, kae sj, yjaba na ybjkc.

Yjreba yjnne, yjrekc a, yjahwehwj.

Worekc no sjn ni, cdasani?

Kae sj, nkae wc owu akyi.

Yjaba, na yjn kcbeam.

Nkekaho 6: Jnyj ka nko ne Ohia

Aberewa a ne kcn dc nkyewe,

Na wcakyew aburow ama no,

Na onnya jse mfa new,

Wosow ne ti, gu ahome ka sj,

“Jnyj ka nko ne ohia.”

Akokoa a cda ne kjtj so,

Na cpj sj cscre nantew,

Na ontumi nscre nnantew,

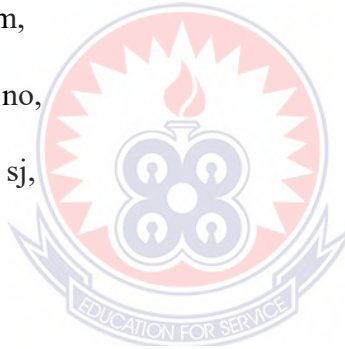
Wc n’anan, ka ne tirim sj,

“Jnyj ka nko ne ohia.”

Ckwantuni a wanantew abroj,
Na cwc ne sika bc ne ho,
Nanso onnya afiri ntena mu,
Tena ase, gu ahome ka sj,
“Jnyj ka nko ne ohia.”

Cyarefo a ne yam kaw no,
Na onnya aduru bi nnom,
Na ne ho nyinaa yeraw no,
De ahoyeraw kjse team sj,
“Jnyj ka nko ne ohia

Osikani a ne ho mfa no,
Na ontumi nyj ne ho hwee,
Na ckcm nso akisa no,
Hwj nnuan a akyjn hc ka sj,
“Jnyj ka nko ne ohia.”

Nea wayj adwuma abroj,
Na jpj baabi agye n’ahome,
Na ckctena dua a jso nye ase,

Gyen n'ani hwj dua no so ka sj,

“Jnyj ka nko ne ohia”

Nea mpompranne abu no so,

Na cyare agu no mpokyerj,

Na ontumi mfa nea cwc nyj ne ho,

Su gu ne yam ka sj,

“Jnyj ka nko ne ohia.”

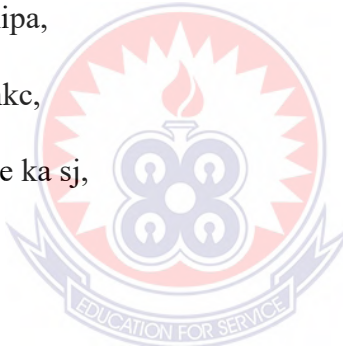
Cdefo a wanya ne ho sjj tam,

Na watow pon ahyia nnipa,

Na obiara ammu no ankc,

Hwj soro dinn gu ahome ka sj,

“Jnyj ka nko ne ohia.”

Nea wcawo no koro ato ade mu,

Na biribiara nhia no,

Nanso onnya obi ne no ngoru,

Tena ase dinn dwen, ka sj,

“Jnyj ka nko ne ohia.”

Nea n'ani agyina ne dcfo,

Na ogyina ban so hwj cdcfo kwan,

Nanso cdcfo nyi ne ti adi,

Popa n’anim gyen n’ani ka sj,

“Jnyj ka nko ne ohia.”

NKEKAHO 7

NSJMMISA AHODOC BINOM A MEBISAEJ

1. Wo din.....
2. Sukuu bjn na wo kc.....
3. Mfej.
4. Nea
wofiri.....
5. Wode “Mewc bi ka” di dwuma wc sukuu mu? Aaane anaa Daabi
6. Ctwerjj nwoma no afe bjn mu?
7. Ctwerjj no kasa bjn mu?.....
8. Adwumakuo bjn na wctintim nwoma
no?.....
9. So wokenkan nwoma no, wonyaa kasasuo ahodoc wc mu? Aaane anaa Daabi
10. Sj aane a, bc mu mmijnsa bi a wonim.....
11. Bc nsjmpctire mmienu bi a ctwerjfcoc no de to dwa anwonsjm “asetena ne aseda
mu.
i.....
ii.....
...
12. Wc Kwabena Adi nwoma no mu no, anwonsjm bjn na jdi kan?

i.
.....

13. So nwoma no akenkan yj den? Aaane anaa Daabi

14. Sj aane a djn ntira?
.....
.....

NKEKAHO 8

Chief Examiners Report 2012

Question 7 Poetry

This question was based on a verse where candidates were to:

- (a) Write down the theme of the verse;
- (b) Indicate the state of mind of the writer;
- (c) Point out some literary devices.

Candidates who attempted this question did not perform well. Some candidates could not give the main theme of the poem. Nonetheless, a large number of them did well in giving appropriate examples on the literary devices, though, they could not explain how they were functioning in the poem.

Question 8

This question sought candidates's knowledge on

- (a) The theme of the poem.
- (b) Identifying and discussing two literary expressions used in the poem.
- (c) Showing the structure of the poem. Candidates' performance in this question was better than that of Question 7. They were able to give the figures of speech and examples from the poem

NKEKAHO 9

Chief Examiner's Report 2013

Question 7 - Poetry

The following questions were asked on a poem:

- (a) What is the theme of the poem?
- (b) Identify the following literary devices from the poem
 - (i) Simile (ii) metaphor (iii) repetition
- (c) Show how the poet used these devices to enhance the meaning and beauty of the poem.

Students' performance was very poor. It seemed candidates did not understand the poetry appreciation and the use of the literary devices at all. Students were not able to memorize some of the verses of the poems learnt. In some cases candidates gave answers on poems

they were not asked questions on, proving that they did not learn the selected topics given them.

Candidates should be taught the poems and be made to learn some verses and literary devices to enable them answer the questions well in future.

Question 8 - Poetry

- (a) What lesson do you learn from the poem?
- (b) Take a statement from the poem to support your answer in (a).
- (c) Show four ways by which the poet structured the poem.

The same problem as in question 7 was repeated here. The theme should be the summary of the whole poem.

NKEKAHO 10

Chief Examiners report 2014

Question 7 – Poetry

The subquestions were:

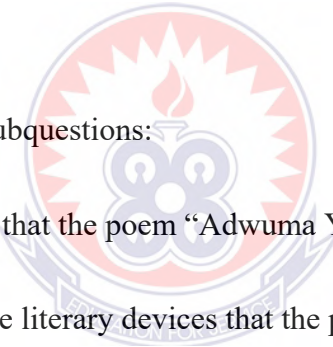
- (a) What was the theme of the poem “Mekc Meba Bio A?”
- (b) State two literary devices from the poem and state how each of them was used in the context of the poem.
- (c) State the mood of the poet and

(d) What lesson is drawn from the text?

About 85% of the candidates answered this question but performance was far below average. Students' answers indicated that students did not understand the poetry appreciation and the use of literary devices at all. This shows that students are not able to memorise some of the verses of the poems learnt. Candidates in some cases gave answers to poems they were not asked questions on showing that they did not learn the selected topics given to them. Teachers should do well to teach the poems given and try to encourage students to learn the verses and the literary devices well to help them answer similar questions in future.

Question 8 - Poetry

The question comprised 4 subquestions:

-
- (a) What is the main theme that the poem “Adwuma Yi Yj cko” depicts?
- (b) Give two examples of the literary devices that the poet employed.
- (c) What is the mood of the poet? Quote examples from the poem to support your answer and,
- (d) State three main structures of the poem.

Few students answered this question and their performance was very poor. Teachers should concentrate more on the teaching of poetry to enable students answer questions on them.

NKEKAHO 11

Chief Examiners Report 2016

Question 7

The question was based on the poem Abrabc.

- (a) Discuss two (2) themes of the poem.
- (b) Discuss the structure of the poem. Candidates who chose to answer this question lacked in-depth knowledge of this aspect of literature.

Candidates only stated the points for part (a) of the question without quoting any portion of the poem under discussion to support their explanations. This indicated that candidates' knowledge of poetry appreciation was very shallow. Candidates couldn't give the right theme of the poem "Abrabc".

With respect to the (b) part of the question, it was answered quite well but candidates could not extract anything from the said poem to back their stated literary device.

Most of the candidates were giving three or four conditions at the same time e.g. "Na cwc awerjhoc mu, cwc ahohiahia mu, cwc ahokyerj mu", etc. Tutors of the subject should endeavour to teach their students how to appreciate poems.

Question 8

The question was also based on the poem.

- (a) Identify and discuss three (3) literary devices used in the poem.
- (b) Identify and discuss the mood of the author of the poem.

Most of the candidates were able to give the figures of speech but they couldn't give the right examples from the text therefore losing some marks. Some candidates had a problem with proverbs and metaphor – '1b1' and 'kasakoa' using one for the other. Tutors should give students more examples of each figure of speech to make candidates/students conversant with their use.

Candidates were then asked to state and explain the mood of the writer but the majority of them just stated the mood without explaining it with some lines from the text. Tutors should let students know and understand the two:

(a) State – “kyerj tebea a “cnwonfoc no wc mu”

(b) State and explain – “kyerjkyerj tebea a cnwonfoc no wc mu yie”.

Few candidates who were able to state and explain used verses and lines from different poems showing that they did not read the poems well. Teachers should insist that students buy the prescribed books and treat them well with the students. Generally, candidates did well with this question.

NKEKAHO 12

Chief Examiners Report 2018

Question 7

(a) What is the theme of the poem “Biribiara wɔ ne bere”?

(b) What is the mood of the writer of the poem? (c) Quote a statement from the poem that supports the writer's mood.

(d) Discuss two different literary devices from the poem which the writer has effectively used to enhance the authenticity of the poem.

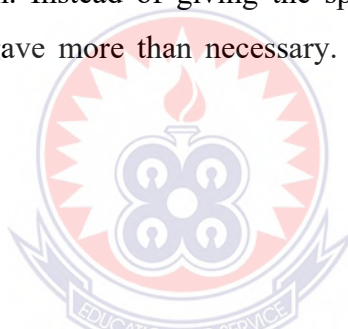
Most candidates answered this question 7(a) of which demanded the main theme of the poem 'Biribiara wɔ ne bere'. Candidates wrote three, four or five themes at the same time. In 7(b) the question demanded the mood of the writer and candidates wrote two or three moods which were not necessary. In 7(c) instead of quoting from the poem 'Biribiara wɔ ne bere' to support their answer in 7(b), they quoted lines from the poem. 'Abrabɔ'. In 7(d) candidates were asked to write two literary devices and their functions in the poem. Candidates were able to write the devices but could not support them with the right quotes. They could not state their functions either.

Question 8

- (a) What is the title of the poem from which these lines are quoted?
- (b) What is the theme of the poem?
- (c) i. Identify and write down three different literary devices from the poem.
- ii. Choosing one of the literary devices identified and show how the writer used it effectively to clarify the meaning of the poem.

Quite a good number of candidates who answered this did not understand it before they attempted it. In question 8(a), the title of the poem is ‘Ohum’ and most of the candidates gave ‘Ohum Abenaa’ which was wrong. The majority of them could not quote the exact figures of speech from the poem. Candidates did not take the instructions given to the question into consideration. Instead of giving the specific number of examples as the question demanded they gave more than necessary. Few who understood the question scored good marks.

NKEKAHO 13

Chief Examiners Report 2019

Question 7

- (a) State the theme of the poem “Asase Yaa”.
- (b) Identify human characteristics in the poem.
- (c) Identify two devices used in the poem and quote an example to support your answer.

This question on poetry tasked candidates to state the theme of the poem, indicate human characteristic in the poem and give two literary devices and their examples eg Sɛ -nipa: AsaseYaa yɛ dan wo “Awo”. Jbɛ: Anomaa mfa dua abufu” etc. Here, some candidates

wrote three, four and five themes at the same time. Candidates could mention human traits like, dependable, kindness and love that are seen in Asaase Yaa as the question demanded.

Question 8

(a) State the mood of the poet in the poem entitled “Abɔfra” and quote a line(s) from the poem to support your answer.

(b) State any four structures of the poem.

Most candidates answered this question. Candidates were to give the mood of the writer of the poem- “Abɔfra” and support it with a quote from the poem. Candidates gave more than one mood. Eg.

- i. ‘Na ɔtwerefoɔ no wɔ adwennwene mu ɛna na ɔtwerefoɔ no wɔ ahometee mu.’
- ii. ii. ‘Na ɔtwerefoɔ no wɔ aniberɛ mu.’

Unfortunately, they could not give the right quote from the poem to support these moods. However, they were able to give the structure by indicating that, the poem is made up of eleven stanzas with each stanza having four lines. They also gave literary devices such as;

- i. Ntimu (repetition) – “Abɔfra a worefiri ɔbra asee”
- ii. ii. Kasakoa (idiom) – “Di wɔn ayaw”
- iii. iii. Adwene mu Mfoniye (imagery) – “ɔbra pa apakan ada mu” etc

NKEKAHO 14

Nkoranman Senior High School Asante Twi Adesuafof

